

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 31 (2008)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2007

Περί πολιτικής διαφθοράς

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Παναγιώτης Καφετζής

doi: [10.12681/hpsa.14438](https://doi.org/10.12681/hpsa.14438)

Copyright © 2017, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Παναγιώτης Καφετζής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσουκαλάς Κ., & Καφετζής Π. (2017). Περί πολιτικής διαφθοράς. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, 5–45. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14438>

ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς* - Τάκης Καφετζής**

Η τρέχουσα προσέγγιση του ζητήματος της «πολιτικής διαφθοράς» βασίζεται τις περισσότερες φορές είτε σε μια ηθικο-κανονιστική καταγγελτική της λειτουργίας του δημοσίου τομέα, είτε σε λειτουργικές αναλύσεις των επιπτώσεών της και του «κόστους» της στην οικονομική ανάπτυξη και στη φερεγγυότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Με το κείμενο αυτό επιχειρείται μια μεθοδολογική και επιστημολογική μετατόπιση. Η διαφθορά θα αντιμετωπισθεί ως εγγενώς πολιτικό πρόβλημα στο πλαίσιο του εξ ορισμού ανεπαρκούς χωρισμού ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος και κατ' επέκταση ανάμεσα στους ιδιαίτερους κανονιστικούς κώδικες που προσιδιάζουν σε κάθε μία από τις δύο αυτές σφαίρες. Με αυτή την έννοια, το ζήτημα της διαφθοράς δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί πάρα μόνον στο πλαίσιο μιας ευρύτερης θεώρησης των υπό συνεχή εξέλιξη δομών και λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στόχος όσων ακολουθούν δεν είναι ούτε η πραγμάτευση ζητημάτων που άπτονται του λογικού ή νομικού ορισμού της διαφθοράς εν γένει ούτε η εξέταση της τεράστιας βιβλιογραφίας γύρω από ένα «πρόβλημα» που ολοένα και περισσότερο αντιμετωπίζεται ως άμεση απειλή για όλα τα δημοκρατικά καθεστώτα. Το κείμενο επικεντρώνεται κυρίως στις κοινωνικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις που οριοθετούν την προφανή όξυνση του ζητήματος της διαφθοράς στην κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα της εποχής μας, θεωρώντας δεδομένο ότι η πρόσληψη και εννοιοποίησης της απορρέει από την ευρύτερη σημασία που αποδίδεται στην πολιτική και στο πολιτικό φαινόμενο.

Καταρχάς, επομένως, διατυπώνεται μια σειρά από παραδοχές:¹ η ανάδυση

* Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Ο Τάκης Καφετζής είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Σε ό,τι ακολουθεί, αλλά και στο σύνολο του κειμένου υιοθετούνται απολύτως οι παρατηρήσεις του Άκη Μπράτση με τον οποίο άλλωστε έχει προηγηθεί μακρά συνεργασία γύρω από

της ειδοποιητικά νεωτερικής έννοιας της πολιτικής διαφθοράς είναι, πράγματι, ένα απλό επιφαινόμενο του θεμελιώδους φιλελεύθερου χωρισμού ανάμεσα στον ιδιωτικό και στον δημόσιο χώρο. Ταυτοχρόνως, το μείζον αυτό ηθικό και πολιτικό διακύβευμα δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθεί παρά μόνον στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας του φιλελεύθερου καπιταλιστικού κράτους.² Θεωρείται, λοιπόν, δεδομένο ότι, σε πλήρη αντιδιαστολή με τα περισσότερα διαχρονικά ταμπού, τα φαινόμενα που συνήθως υπάγονται στην έννοια της διαφθοράς είναι νοητά μόνο στο πλαίσιο περίπλοκων κοινωνιών οι οποίες ορίζουν και προσλαμβάνουν τον εν γένει κόσμο του πολιτικού ως σχετικά αυτόνομο κοινωνικό και θεσμικό υποσύστημα που διέπεται από ειδικό νοηματικό καθεστώς. Με αυτήν την έννοια, ακόμη και εάν μπορούσε κανείς να μιλήσει για τη «διαφθορά εν γένει», το αντικείμενο που επιλέγεται εδώ περιρίζεται στο εξειδικευμένο πλαίσιο του καπιταλιστικού φιλελεύθερου κόσμου.

Πολλώ μάλλον που, εις πείσμα των αρχαίων ετυμολογικών καταβολών του όρου,³ η τρέχουσα σημασία του είναι ειδοποιητικά νεωτερική. Πράγματι, η τυπική ηθική απαξία την οποία εκφράζει αναφέρεται σαφώς σε κανονιστικούς κώδικες που ούτε υπήρχαν ούτε μπορούσαν να έχουν αναδυθεί σε προφιλελεύθερες κοινωνίες. Έτσι, κάθε προσπάθεια να αναπαρασταθεί η διαφθορά σαν δι-ιστορική μορφή πολιτικής απόκλισης ή ηθικής παθολογίας είναι πραγματολογικά αποπροσανατολιστική, επιστημολογικά εσφαλμένη και ιδεολογικά υποβολιμαία. Η φιλελεύθερη κωδικοποίηση των κανόνων που οριοθετούν τη «δημόσια αρετή» αποτελεί ένα ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο που παράγει τις δικές του ειδοποιούς μορφές απόκλισης και απαξίωσης. Στο μέτρο, λοιπόν, που η «διαφθορά» είναι η σημαντικότερη από αυτές τις μορφές κανονιστικής παρέκκλισης, η ιστορική της «ουσία» παραμένει δομικά εντεταγμένη στις ιστορικά πρωτόγνωρες φιλελεύθερες εκλογικεύσεις της πολιτικής εξουσίας.

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι δεν έχουν υπάρξει κάποιου είδους διαχρονικές αρχές βάσει των οποίων κρίνεται και αξιολογείται η πολιτική συμπεριφορά. Είναι προφανές ότι οι κάθε είδους πολιτικές, δημόσιες ή συλλογικές συμπεριφορές τείνουν να υπόκεινται σε συνεχή επιτήρηση. Όμως, πολύ περισσότερο από ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση άλλων

το ζήτημα της πολιτικής διαφθοράς. Βλ. Peter Bratsis, *Everyday Life and the State*, Paradigm Publishers, Λονδίνο 2006.

2. Στο σημείο αυτό, προφανώς, η συμβολή των εργασιών του Νίκου Πουλαντζά υπήρξε αποφασιστική. Για λόγους οικονομίας, όμως, δεν θα γίνουν ειδικότερες παραπομπές.

3. Βλ., ειδικότερα, Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, 1977.

κωδικοποιημένων συστημάτων, οι εσωτερικοποιημένοι πολιτικοί κανονισμοί δεν είναι απλά προϊόντα ή επιφαινόμενα της ιστορικής τους τυχαιότητας. Στο μέτρο που η θέσπιση των πολιτικών κανόνων λαμβάνει χώρα υπό την άμεση αιγίδα της οργανωμένης εξουσίας, η σημασιολόγησή τους δεν είναι ποτέ δυνατόν να είναι ουδέτερη ή αθώα.

Έτσι, είναι πολύ πιθανό η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετωπίζει κανείς στην προσέγγιση του προβλήματος της διαφθοράς να εντοπίζεται στις κρυφές στρατηγικές προεκτάσεις που ενυπάρχουν στις τρέχουσες κανονιστικές αναπαραστάσεις για το πολιτικό σύστημα. Όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Νίκος Πουλαντζάς, «ακόμη και οι πιο θεμελιώδεις έννοιες φαίνονται αδιαπέραστες αν δεν τοποθετηθούν σε σχέση με το κράτος και τις ταξικές διαιρέσεις».⁴ Γι' αυτό και τα βασικά ερωτήματα που θα τεθούν συνδέονται με τη συγκεκριμένη εξέλιξη των φιλελεύθερων πολιτικών κανόνων στους κόλπους καπιταλιστικών κοινωνιών.

Προτού προχωρήσουμε όμως, χρειάζεται μία ακόμη διευκρίνιση. Για λόγους που θα καταστούν σαφείς παρακάτω, η προσοχή μας επικεντρώνεται κυρίως σε φαινόμενα που διαδραματίζονται στα υψηλά κλίμακια του ευρύτερα νοούμενου «δημόσιου συστήματος». Η συνολική κοινωνική και συμβολική σημασία των παρεκκλινουσών μορφών εξαρτάται σαφώς από το «εξουσιαστικό τους περιεχόμενο». Με αυτή την έννοια, η τυχόν διαπιστούμενη διαφθορά εκλεγμένων ή διορισμένων κυβερνητικών λειτουργών δεν είναι κατά κανένα τρόπο πολιτικά και ιδεολογικά ισοδύναμη με αντίστοιχες κανονιστικές παραβάσεις κατώτερων δημοσίων υπαλληλίων ή υπηρετών. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, δικαιούται κανείς να διακρίνει ανάμεσα στην *πολιτική* διαφθορά και τη *διοικητική* διαφθορά.

Η διαφοροποίηση αυτή επιβάλλεται επιπλέον στο μέτρο που οι διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές τυποποιημένες μορφές παρέκκλισης δεν είναι ποσοτικές αλλά δομικές. Πράγματι, οι υψηλόβαθμες πολιτικές αποφάσεις χαρακτηρίζονται από ευρέα πλαίσια διακριτικής ευχέρειας, έχουν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες και υπόκεινται σε πολιτικό έλεγχο και σε

4. Βάσει της παρατήρησης του Μισέλ Φουκώ ότι «η ψυχολογία δεν είναι δυνατόν να αποκαλύψει το μυστικό της τρέλας επειδή η τρέλα είναι εκείνη που κατέχει το μυστικό της ψυχολογίας», θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι, με την ίδια ακριβώς έννοια, η πολιτική θεωρία είναι ανίκανη να αποκαλύψει το μυστικό της διαφθοράς επειδή ο ορισμός της διαφθοράς αποκαλύπτει το μυστικό της πολιτικής θεωρίας. Η περιγραφή των τρόπων που θεωρούνται παθολογικοί απεικονίζουν ευθέως τις νοηματικές κατασκευές που υπέρβουν πίσω από οποιονδήποτε ορισμό του κανονικού άρα κατ' επέκταση και του δέοντος.

πολιτικές κυρώσεις. Αντίθετα, οι υπηρεσιακές και γραφειοκρατικές δράσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υλοποίησης των δημόσιων πολιτικών χαρακτηρίζονται από μικρά περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και υπόκεινται απλώς σε διοικητικούς ελέγχους και κυρώσεις. Υπ' αυτό το πρίσμα, λοιπόν, και ανεξάρτητα από τη συχνά ταυτόσημη τυπική συγκρότηση των κανονιστικών παρεκκλίσεων, η κατάχρηση υψηλών πολιτικών ευθυνών διαφέρει ριζικά από τις τυπικά αντίστοιχες παραβάσεις καθηκόντων σε κατώτερα ιεραρχικά κλιμάκια.

Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι τέτοιες διακρίσεις μπορεί να χαρακτηρίζονται από λογική ή νομική αυστηρότητα. Προφανώς, η άσκηση εξουσίας στο πλαίσιο ιεραρχικών συνεχών είναι τόσο ασαφής ώστε να αποκλείει οποιαδήποτε διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο μορφές. Πολλώ μάλλον που, σε ό,τι αφορά τις κανονιστικές αρχές της δημόσιας ηθικής, όλα τα επίπεδα δημόσιας δράσης υπόκεινται σε ένα ενιαίο σύστημα έννομων προδιαγραφών και βρίσκονται εμποτισμένα σε μια κοινή πολιτική κουλτούρα. Παρόλα ταύτα, σε ό,τι αφορά την τρέχουσα ανάλυση, η διάκριση είναι σημαντική. Εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίτως είναι η εξέταση των *μεταβαλλόμενων μορφών συνάρθρωσης ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και στα ιδιωτικά συμφέροντα*. Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της προβληματικής, θα επικεντρωθούμε στη διερεύνηση των προεκτάσεων αυτής της άρθρωσης πάνω στην ευρύτερη δομή και στους όρους αναπαράστασης του πολιτικού συστήματος. Η «διοικητική διαφθορά» μπορεί να εμφανίζεται σαν απλό προϊόν ή αποτέλεσμα μιας ενδεχομένως συγκυριακής και μόνο εξέλιξης των «εσωτερικών» οργανωτικών μορφών ή και της κανονιστικής αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης. Κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην την απομείωση της αξιοπιστίας και της φερεγγυότητας του όλου πολιτικού συστήματος. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις λοιπόν, οι «κατωτέρου επιπέδου» παραβάσεις μπορούν να αντιμετωπίζονται ως εάν βρίσκονταν εκτός της κατά κυριολεξίαν πολιτικής σφαίρας.

Σε πλήρη αντιδιαστολή, μια υψηλή συχνότητα φαινομένων κατά κυριολεξίαν «πολιτικής διαφθοράς» δεν μπορεί παρά να αντικατοπτρίζει ευρύτερες εξελίξεις της θεμελιακής δομής των κοινωνιών και κυρίως των κοινωνικών αναπαραστάσεων που έχουν ως αντικείμενο τη λειτουργία της πολιτικής και τις σχέσεις της με την κοινωνία. Τα φιλελεύθερα καθεστώτα που μοιάζουν να απομακρύνονται από τις βασικές κανονιστικές τους θεμελιώσεις τείνουν να χάνουν την αξιακή τους αξιοπιστία. Έτσι, αν τα ανώτερα κλιμάκια λήψης πολιτικών αποφάσεων φαίνεται να χαρακτηρίζονται από διάχυτη και γενικευμένη διαφθορά, η κανονιστική και λογική θεμελίωση του πολιτικού συ-

στήματος υπονομεύεται στις αφερτηριακές της παραδοχές. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο η γενικευμένη εμφάνιση τέτοιων φαινομένων τοποθετείται αναπόφευκτα στο επίκεντρο του δημόσιου προβληματισμού. Το διακύβευμα είναι τέτοιο ώστε ξεπερνά τη συγκυρία και υπερβαίνει τη συγκεκριμένη αποδειξιμότητα των παραβιάσεων.

Όμως, εις πείσμα όσων λέχθηκαν, η διάκριση αυτή θα παρέμενε ίσως άνευ περαιτέρω σημασίας αν η εξέλιξη των δύο αυτών «μορφών» διαφθοράς φαινόταν να είναι ομόρροπη. Συμβαίνει, όμως, εντελώς το αντίθετο. Η πολιτική και η διοικητική διαφθορά φαίνεται ότι μπορούν να αναπτύσσονται ως αυτόνομες τάσεις που συχνά δείχνουν να αποκλίνουν μεταξύ τους. Από τη μια μεριά, θα πρέπει να θυμηθεί κανείς πως πολλές εμπειρικές έρευνες τεκμηριώνουν ότι τα φαινόμενα διοικητικής διαφθοράς ανθούν σε υπανάπτυκτες χώρες και τείνουν να μειώνονται σε ευθεία συνάρτηση με τον εκσυγχρονισμό και την οικονομική ανάπτυξη. Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες πλούσιες χώρες του καπιταλιστικού κέντρου έχουν προικιστεί με καλά οργανωμένες διοικητικές μονάδες οι οποίες φαίνονται σε μεγάλο βαθμό διαποτισμένες από τις εσωτερικευμένες εκείνες αρχές που αντιστοιχούν στο λεγόμενο «δημόσιο ήθος». Σχετικά πραγματολογικά ευρήματα υπογραμμίζονται ευλόγως από όλους τους αποστόλους του έλλογου δημοκρατικού φιλελευθερισμού. Αν η φιλελεύθερη νεωτερικότητα και το υψηλό δημόσιο ήθος φαίνονται να συμβαδίζουν εξ ορισμού, η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος εμπλουτίζεται με άλλη μία εκλογικευτική θεμελίωση. Υπό τις συνθήκες αυτές, η διοικητική διαφθορά θεωρείται ως μία ακόμη παιδική ασθένεια που μπορεί να θεραπευθεί με έναν συνδυασμό κανονιστικών μεταρρυθμίσεων και ιστορικής υπομονής.

Από την άλλη μεριά όμως, και σε πλήρη αντιδιαστολή, η καθαρά πολιτική διαφθορά φαίνεται να ακολουθεί εντελώς διαφορετική ιστορική πορεία. Οι φιλελεύθεροι ιδεολόγοι βρίσκονται σε μεγάλη αμηχανία να εξηγήσουν την αύξουσα συχνότητα φαινομένων ηθικής παρέκκλισης στα υψηλά και ανώτατα κλιμάκια των κρατικών οργανισμών στις αναπτυγμένες χώρες. Κυρίως τα τελευταία χρόνια, οι περισσότεροι πολιτικοί ηγέτες των ΗΠΑ, της Ευρώπης και της Ιαπωνίας κατηγορήθηκαν για ευθεία ανάμειξη σε σκάνδαλα διαφθοράς. Πρόκειται σαφώς για μια θεαματική μετατόπιση των αρχών που διέπουν τις δημόσιες συμπεριφορές στις μεγάλες χώρες, η οποία όμως δεν εντοπίζεται τόσο στην ορατή και καθημερινή βάση των κρατικών ιεραρχιών όσο στις συχνά κρυμμένες στα σύννεφα ολύμπιες κορυφές τους. Ασχέτως λοιπόν του ότι περισσότεροι αναλυτές τείνουν να αποσιωπούν τις εξελίξεις

αυτές είτε προβάλλοντας τη μη αποδειξιμότητά τους είτε ανάγοντάς τις σε ατομικές ηθικές ελλειμματικότητες ορισμένων δακτυλοδεικτούμενων ηγετών, οι παρατηρούμενες μεταλλάξεις είναι αναμφίβολες. Πρόκειται για μια ιστορική μετάλλαξη που θα μπορούσε ειρωνικά να χαρακτηριστεί «κανονιστική εκδίκηση της περιφέρειας»: γνωρίσματα που μέχρι τώρα έτειναν να θεωρούνται ως κατ' εξοχήν δείκτες υπανάπτυξης κατέκλυσαν τον κόσμο των αναπτυσσόμενων φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Με αυτή την έννοια, υπό τις παρούσες τουλάχιστον συνθήκες, θα ήταν εντελώς αποπροσανατολιστικό να ερμηνεύσει κανείς το φαινόμενο της πολιτικής διαφθοράς σαν απλό φαινόμενο ηθικού εκφυλισμού. Και γι' αυτό ακριβώς είναι πια κοινή συνείδηση πως το γεγονός ότι μια σημαντική μερίδα των ανώτατων κρατικών λειτουργών φαίνεται να δρα σε πλήρη αντίθεση με τους θεμελιώδεις αξιακούς κανόνες του φιλελευθερισμού, συνιστά ένα από τα πιο καίρια διακυβεύματα των σύγχρονων δημοκρατικών καθεστώτων. Και παραμένει εντελώς άγνωστο εάν και πώς, στερούμενα από τις αξιακές τους προδιαγραφές, τα καθεστώτα αυτά θα μπορούν να αναπαράγονται ως συμβολικά άρτιες υποστασιώσεις. Στο εξής, τα πολιτικά συστήματα δεν φαίνεται να μπορούν πια να λειτουργούν ως οντότητες κατ' έπαιρον έστω ουδέτερες, αυτοτελείς και ανεξάρτητες από τα ιδιωτικά συμφέροντα. Η διαφθορά είναι απλώς ένα από τα συμπτώματα της διαρκούς και ευθείας «διαπλοκής» ανάμεσα στο πολιτικό υποσύστημα και στα ιδιωτικά συμφέροντα και κεφάλαια. Στο ζήτημα αυτό ακριβώς θα επικεντρωθεί η ανάλυση που ακολουθεί.

2. Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Με βάση τα παραπάνω, θα πρέπει να ειπωθεί και πάλι ότι η ρητορική αντίθεση ανάμεσα στην αρετή και τη διαφθορά, ως θεμελιακών ηθικών κατηγοριών του δημόσιου βίου, αποτελεί ένα ιστορικά πρωτόγνωρο ιδεολογικό προϊόν της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Πράγματι, στο πλαίσιο αυτό, το πολιτικό σύστημα αντιμετωπίζεται κάτω από νέο φως. Στο εξής, η λειτουργία του κράτους και των κάθε λογής παρακολουθημάτων του καλείται να υπακούσει σε ένα πρωτότυπο (και δυνάμει αντιφατικό) σύστημα κανόνων που αντιστοιχούν στη νέα αυστηρή κοινωνική πρόσληψη της φύσης και του λόγου ύπαρξης της πολιτικής. Σε αντίθεση με όλες τις προ-φιλελεύθερες κοινωνίες, όπου η πολιτική ισχύς αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικό γεγονός εγγεγραμμένο στην ίδια τη «φύση των πραγμάτων», η νεωτερικότητα αντιμετωπίζει την ε-

ξουσία σαν καυτό φιλοσοφικό ερώτημα και ανοικτό κοινωνικό διακύβευμα. Ακόμη και εάν κρίνεται ως αναγκαία, η οργανωμένη πολιτική εξουσία θεωρείται πρόβλημα και συνάμα απειλή.

Αυτή η νέα πρόσληψη της πολιτικής οριοθετεί την εγγενή περιπλοκότητα της φιλελεύθερης πολιτικής ηθικής. Για πρώτη φορά στην ιστορία, το πολιτικό σύστημα αντιμετωπίζεται σαν μια αδόκητη πλην αναγκαία «ανωμαλία» η οποία σφραγίζει τις κοινωνίες που απαρτίζονται από ελεύθερα άτομα προικισμένα με τα αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται η αθεράπευτη φιλελεύθερη δυστοκία σε ό,τι αφορά την οριοθέτηση των λειτουργιών, των ορίων και των δικαιοδοσιών του πολιτικού συστήματος. Η αφετηριακή φιλελεύθερη προκατάληψη ενάντια στην εξουσία εν γένει και στην πολιτική εξουσία ειδικότερα είναι και εκείνη που οριοθετεί τους όρους της κανονιστικής της αξιολόγησης.

Η εγγενής αυτή περιπλοκότητα της φιλελεύθερης αναπαράστασης της πολιτικής εξουσίας αντικατοπτρίζεται στην πολλαπλότητα των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση των δημοσίων δράσεων. Πράγματι, μπορεί κανείς να διακρίνει ανάμεσα σε διάφορες χωριστές αξιολογικές μήτρες.

Πρώτον, και προφανώς, οι πολιτικές αποφάσεις και συμπεριφορές θα κριθούν εν όψει της συλλογικής τους «χρησιμότητας». Η πρώτη και αμετάθετη εκλογίκευση της εξουσίας δεν μπορεί παρά να είναι *ωφελιμιστική*. Η εξουσία είναι μόνον μέσο για την εξυπηρέτηση ενός ανυπέρθετου στόχου. Αν, λοιπόν, ο πρώτος λόγος ύπαρξης της πολιτικής εξουσίας ήταν η προστασία της κοινωνίας των ελεύθερων ατόμων από τη σοβούσα εσωτερική αναρχία και η παροχή μέσων για την άμυνα της εναντίον των εξωτερικών εχθρών, η οργανωμένη πολιτεία είναι επίσης υπεύθυνη να προάγει κατά το δυνατόν τη συλλογική ευημερία, τη συλλογική ασφάλεια και τα συλλογικά συμφέροντα.

Ωστόσο, αν αφεθεί να λειτουργήσει με βάση τις εγγενείς τις τάσεις, ακόμη και μια ωφελιμιστικά προσανατολισμένη εξουσία είναι εγγενώς επικίνδυνη και απειλητική για τα άτομα-φορείς δικαιωμάτων. Έτσι, η φιλελεύθερη πολιτική εξουσία πρέπει επίσης να ελέγχεται αυστηρά μέσω μιας σειράς θεσμοποιημένων καταστατικών περιορισμών, κανόνων, διαδικαστικών δεσμεύσεων και εσωτερικών ισορροπιών. Με αυτή ακριβώς την έννοια, η άσκηση της φιλελεύθερης εξουσίας οφείλει να συμμορφώνεται σχολαστικά στις έννομες μορφές που οριοθετούν τις αρμοδιότητες και ευχέρειές της. Αυτό είναι και το ιστορικό νόημα της εγκατάστασης του κράτους δικαίου. Στο εξής, καμία μορφή πολιτικής εξουσίας δεν είναι αποδεκτή αν δεν υπακούει σε περιοριστικές έννομες προδιαγραφές.

Υπάρχει όμως και μια τρίτη διάσταση. Μολονότι η υποτιθέμενη ωφελιμότητα και η αυστηρή νομιμότητα παρέχουν τις κύριες «αντικειμενικές» κανονιστικές θεμελιώσεις των φιλελεύθερων πολιτικών καθεστώτων, οι συγκεκριμένες δημόσιες δράσεις οφείλουν επίσης να σέβονται ένα πρόσθετο «υποκειμενικό» κριτήριο που πρέπει να συντρέχει σε όσους δρουν ή παίρνουν αποφάσεις στους κόλπους του δημόσιου τομέα. Όσα πρόσωπα είναι εμπιστευμένα με την άσκηση οποιασδήποτε μορφής δημόσιας εξουσίας σε οποιοδήποτε επίπεδο οφείλουν να υπακούουν σε έναν περαιτέρω κανονιστικό περιορισμό ο οποίος απορρέει από την *ιδιαιτέρη πρόσληψη του δημόσιου ορθολογισμού* που θεωρείται ως απόλυτα διακριτός από όλες τις άλλες μορφές πρακτικού ορθολογισμού.

Πράγματι, η λογική της δημόσιας δράσης δεν διαφοροποιείται από τη λογική της ιδιωτικής δράσης μόνον ως προς τους αντικειμενικά επιδιωκόμενους στόχους και ως προς τα ειδικευμένα αντικείμενα που υπηρετεί. Διαφέρει επίσης σε ό,τι αφορά την υποτιθέμενη και προσδοκώμενη υποκειμενική σχέση ανάμεσα στο δρών πρόσωπο και στη δράση του, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οριοθετούνται τα κίνητρα και τα κριτήρια του δημοσίου δραν. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η *ιδιαιτέρη μορφή* προθετικότητας που οφείλει να χαρακτηρίζει τις δημόσιες ενέργειες: το δημόσιο πρόσωπο οφείλει να δρα ως ανιδιοτελής φορέας, λαμβάνοντας τις ούτως η άλλως νόμιμες και κατά τεκμήριο ωφέλιμες αποφάσεις του δίχως να αφήνει να επιφλοχωρούν κανενός είδους ατομικά κίνητρα. Υπό τις συνθήκες αυτές, η κατηγορία της «*αρετής*» ή «*χρηστότητας*» αναβιβάζεται σε κεντρική και ειδοποιό μήτρα αξιακής συγκρότησης των δημοσίων δράσεων. Η ιστορική αυτή καινοτομία είχε τεράστιες επιπτώσεις στην εξέλιξη των κανονιστικών κωδίκων που διέπουν την εν γένει κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά. Ακόμη και αν παραμένει ασαφές, το αίτημα για πολιτική αρετή αναδύεται ως δομική ιδεολογική συνιστώσα των νεωτερικών φιλελεύθερων κοινωνιών. Αυτή ακριβώς είναι η ηθική ιδιαιτερότητα του νεοπροσδιοριζόμενου ορθολογισμού του δημόσιου χώρου.

Έτσι, οι νεότευκτοι φιλελεύθεροι κανονισμοί της δημόσιας συμπεριφοράς διαφοροποιούνται ριζικά από τους προφιλελεύθερους κατά το ότι εντάσσονται σε μια σαφέστατα περιχαρακωμένη *σφαίρα «δημόσιας ηθικής»* που ισχύει αποκλειστικά στο πλαίσιο ενός αυστηρά οριοθετημένου *πολιτικού υποσυστήματος*. Και αυτό εμφανίζεται απολύτως αναγκαίο και «φυσιολογικό» αφού οι κανονισμοί αυτοί νοούνται ως *εγγενώς και από τη φύση τους διαφορετικοί* από εκείνους που διέπουν όλες τις άλλες μορφές ατομικής δράσης στην αγορά και ευρύτερα στον ιδιωτικό τομέα.

Η κανονιστική ιδιαιδιότητα της δημόσιας δράσης δεν προκύπτει όμως μόνον από το γεγονός αυτής καθεαυτής της διάκρισής της από τους κανονισμούς των ιδιωτικών συμπεριφορών. Πολύ σημαντικότερο είναι ότι οι όροι της δημόσιας αρετής εμφανίζονται επιπλέον να βρίσκονται σε *πλήρη αντίθεση και ασυμβατότητα* με τους «άλλως ισχύοντες» ηθικούς κώδικες οι οποίοι αναφέρονται στις μορφές ορθολογισμού που κυριαρχούν έξω από τον δημόσιο χώρο. Ο δημόσιος ορθολογισμός δεν διαφοροποιείται λοιπόν απλώς από τον ιδιωτικό. Συγκροτείται με την ιδεολογική και λογική άρνηση και αναστροφή των αξιακών προϋποθέσεων του τελευταίου, εμφανιζόμενος έτσι σαν το *αντεστραμμένο είδωλο των «άλλως» ισχυόντων*.

Με αυτήν την έννοια, η ιδιωτική και η δημόσια ηθική δεν είναι από κοινού αναγώγιμες σε ένα ευρύτερα ισχύον κανονιστικό σύστημα. Καθεμία, από τη μεριά της, καλείται να υπακούσει σε αξιακά συστήματα που προσλαμβάνονται ως απολύτως αδιάβροχα το ένα σε σχέση με το άλλο. Σε αυτό ακριβώς συνίσταται η φιλελεύθερη επιπόνηση: καθιστώντας τον δημόσιο χώρο ξεχωριστή «σφαίρα» εκ προοιμίου αδιαπέραστη από τους κανόνες που κυριαρχούν στη «σφαίρα» της ιδιωτικής συμπεριφοράς, επιχειρεί να δομήσει μια κοινωνική περιοχή που θα είναι απαλλαγμένη από όλες τις ατομικές σκοπιμότητες και ιδιοτέλειες. Έτσι, η θεμελιώδης κοινωνική εφεύρεση του ατομικού συμφέροντος ως «φυσικού» καταστατικού γνωρίσματος του «οικονομικού ανθρώπου» και, μαζί της, η συγκροτημένη κωδικοποίηση της ιδιωτικής αγοραίας ηθικής προσκρούουν στα ιστορικά και λογικά τους όρια. Με την ίδια, λοιπόν, έννοια που δεν νοείται «τιμιότητα» στους κόλπους του δημόσιου τομέα, η έννοια της «αρετής» είναι εντελώς αδιανόητη στον ιδιωτικό. Ο «οικονομικός άνθρωπος» ξεπερνιέται και παρακάμπτεται. Οι θεμελιώδεις «φυσικές» ιδιότητες του ελεύθερου κοινωνικού ατόμου οφείλουν να εκβάλλονται βιαίως από τη δημόσια δράση του.

Αυτό οδηγεί σε μια περαιτέρω παρατήρηση. Η ρητή απαγόρευση της ιδιοτελούς συμφεροντοκρατικής δράσης στον δημόσιο χώρο ισχύει σε *πείσμα* της εξακολουθητικής ισχύος των φιλελεύθερων ατομικιστικών κανόνων. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι τελευταίοι νοούνται ως ηθικά σχετικοποιημένοι. Αν ισχύει κάτι, αυτό είναι εντελώς το αντίθετο. Οι φιλελεύθεροι αγοραίοι κώδικες της έλλογης ιδιοτέλειας φέρονται να ισχύουν σε όλες ανεξαιρέτως τις περιστάσεις *εκτός* από εκείνες στις οποίες η εφαρμογή τους πρέπει να αποκλεισθεί. Και αυτό συμβαίνει *μόνον* στο πλαίσιο του δημόσιου χώρου. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, ο φιλελευθερισμός εγκαινιάζει μια ιστορικά πρωτόφαντη «ηθική εξαιρετικότητα» της δημόσιας συμπεριφοράς. Και γι'

αυτόν ακριβώς τον λόγο ο χωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού πρέπει να εμφανίζεται απόλυτος και ασυμβίβαστος.

Έτσι, οι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν να απεμπολήσουν την άλλως αναπαλλοτρίωτη «ανθρώπινη φύση» τους, εγκαταλείποντάς την προσωρινά στο κατώφλι των δημόσιων χώρων, για να την ανακτήσουν μόλις απαλλαγούν από τα ηθικά δεσμά τους.⁵ Αυτό όμως συνεπάγεται ότι η κανονιστική φύση της φιλελεύθερης δημόσιας σφαίρας όχι μόνον δεν απορρέει από τη φύση του ανθρώπου, αλλά αντιθέτως την αντιστρατεύεται. Με αυτήν την έννοια, οι ειδοποιητικά οριζόμενες αρχές που διέπουν τη δημόσια συμπεριφορά συνιστούν «υπαρξιακές ανωμαλίες» που οδηγούν σε «αφύσικες» μορφές συμπεριφοράς.⁶

Υπό τους όρους αυτούς, καθίσταται σαφής η ριζική ιστορική διάκριση ανάμεσα στη νεωτερική πρόσληψη της διαφθοράς και τις αντίστοιχες προσλήψεις μιας «διεφθαρμένης» ή «κακής» πολιτικής στη αρχαία πόλη. Πράγματι, οι κατηγορίες του δημόσιου και του ιδιωτικού στην αρχαιότητα δεν ήταν δυνατόν να νοηθούν με τη σύγχρονη πολωμένη μορφή τους, αλλά μόνον με την έννοια μιας απόλυτης ετερονομίας της ιδιωτικής ηθικής ως προς την πρωτογενή αυταξία της συλλογικής οντότητας. Μόνον ο φιλελεύθερος κόσμος αναδεικνύει σε κείμενο ηθικό και πολιτικό ζήτημα τη σχέση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και τη συνάρθρωση ανάμεσα στην «απόλυτη» και αυτό-

5. Ευλόγως, η φιλελεύθερη σκέψη αναγκάστηκε να διακρίνει ανάμεσα σε δύο μορφές ατομικής ιδιοτέλειας. Η θεμιτή «πολιτική ιδιοτέλεια» που επιδιώκει ατομικά συμφέροντα αντιπαράκειται ριζικά με την αθέμιτη «οικονομική ιδιοτέλεια» η οποία προωθεί οικονομικά συμφέροντα. Παραμένει όμως δύσκολο να ορισθεί πώς μπορεί να συναρτηθούν οι δύο αυτές μορφές καθώς και πώς συμβιβάζεται η άμωμη και αποστασιοποιημένη δημόσια αρετή με τη βούληση προαγωγής *οικονομικής* ατομικών συμφερόντων.

6. Η αξιολόγηση της δημόσιας συμπεριφοράς στο πλαίσιο ενός μόνον «κατ' εξαίρεση» ισχύοντος αξιακού συστήματος οδηγεί σε ένα είδος διαρκούς «ηθικής σχιζοφρένειας». Από τη στιγμή που το ελεύθερο άτομο πιέζεται να απόσχει από τις «φυσικές» ενομήσεις και συμπεριφορές που συγκροτούν τον «οικονομικό άνθρωπο», ο «πολιτικός άνθρωπος» κατασκευάζεται ως ένα είδος «κανονιστικού πλάσματος» που υπονομεύει τη γενικά ισχύουσα φιλελεύθερη εκλογίκευση. Ήδη από την αρχή, η συνάρθρωση ανάμεσα στις φυσικά εκφραζόμενες και στις έξωθεν επιβεβλημένες μορφές συμπεριφοράς, ανάμεσα δηλαδή στην ατομική αυτονομία και στην ατομική ετερονομία, είναι δυσανεκτική και εγγενώς προβληματική. Η διάκριση δημόσιας και ιδιωτικής ηθικής συναρτάται, λοιπόν, από τη δυνατότητα χάραξης σαφών ορίων ανάμεσά τους. Στην πραγματικότητα, όμως, οι οριακές περιπτώσεις είναι άπειρες. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο οι νόμοι και οι κανονισμοί αδυνατούν να οργανώσουν με επάρκεια το νοηματικό τους υλικό. Οι «αντικειμενικές υποστάσεις» των ηθικών παραβιάσεων παραμένουν ατελώς περιχαρακωμένες. Η φιλελεύθερη «διαφθορά» συγκροτείται ως εγγενώς οριακή κατηγορία.

νομη ιδιωτική ατομικότητα και στη «σχετικοποιημένη» και ετερόνομη συλλογική κοινωνικότητα.

Προφανώς, η τρέχουσα αμήχανη άρθρωση ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό είναι ακατανόητη έξω από το συγκεκριμένο ιστορικό της πλαίσιο. Το κείμενο ζήτημα που προκύπτει σήμερα από το ενδεχόμενο της *σύγχυσης* και αλληλοεπικάλυψης ανάμεσα στις χωριστές κανονιστικές σφαίρες δεν μπορούσε να προκύψει πριν από την εσωτερικεύση του χωρισμού κράτους και κοινωνίας ως καταστατικής οργανωτικής και ιδεολογικής αρχής. Στην κλασική πόλη, η διαφθορά ήταν χονδροειδώς συνώνυμη με τη διαπιστούμενη αδυναμία των ελεύθερων πολιτών να δρουν ως ενσυνείδητοι πολίτες οκεπτόμενοι και αποφασίζοντας από κοινού σε σχέση με την πόλη ως εσχάτη πηγή όλων των αξιών και όλων των καθηκόντων. Με αυτήν την έννοια, η διαφθορά χαρακτήριζε το καθεστώς και όχι τους κατ' ιδίαν ανθρώπους. Επομένως, η απαξίωση μιας «κακής» ή « διεφθαρμένης πολιτικής» εμφανιζόταν συνώνυμη με την απαξίωση των μορφών που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ουσιαστικά στρεφόμενες εναντίον των ιδεωδών της πόλης.

Υπό παρόμοιο πρίσμα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν οι μορφές διαφθοράς στις σοσιαλιστικές κοινωνίες. Και στην περίπτωση αυτή, η διαφθορά δεν αποτελεί μια μορφή αλληλοδιείσδυσης ανάμεσα σε δύο αλληλοαποκλειόμενες αλλά εξίσου σεβαστές κοινωνικές περιοχές, και μιας συνακόλουθης σύγχυσης ανάμεσα σε ασύμβατους κανονιστικούς κώδικες. Πράγματι, στο μέτρο που υπό το κράτος του σοσιαλισμού η προώθηση ατομικών συμφερόντων δεν αναγνωρίζεται σε καμία περίπτωση ως θεμιτή, οι λεγόμενες ιδιοτελείς και διεφθαρμένες πρακτικές είναι *αφ' εαυτές και εξ ορισμού* παράνομες, καταδικαστέες και αξιόποινες. Η απαξίωσή τους δεν προκύπτει, δηλαδή, από το γεγονός ότι οι ιδιοτέλειες εντοπίζονται σε ένα δημόσιο τομέα από τον οποίο όφειλαν να αποκλείονται, αλλά από το ίδιο το γεγονός ότι τεκμηριώνουν την αναζωπύρωση ιδιωτικοοικονομικών στοχοθεσιών και ατομικών συμφερόντων σε κοινωνίες από τις οποίες τέτοιου είδους συμπεριφορές υποτίθεται ότι έχουν οριστικά εκριζωθεί. Με αυτήν την έννοια, η «σοσιαλιστική διαφθορά» δεν προκαλεί ηθική αμηχανία. Η ατομική ιδιοτέλεια συνιστά απλώς «έγκλημα εναντίον του συγκροτημένου κοινωνικού όλου» που γι' αυτόν και μόνον τον λόγο είναι αξιόποινο. Δεν υπάρχει λοιπόν καμία θεμελιώδης εννοιολογική ή κανονιστική διαφορά ανάμεσα στην κερδοσκοπία, τη δωροληψία, τη μαύρη αγορά και την εσκεμμένη παραβίαση των κανόνων που διέπουν την εν γένει λειτουργία της οικονομίας. Όλες αυτές οι μορφές συνιστούν εγκλήματα εναντίον της ενιαίας και εσωτερικά ολοκληρωμένης ο-

ντότητας της σοσιαλιστικής οικονομίας, κοινωνίας και πολιτείας.

Παρόμοιες σκέψεις θα μπορούσαν επίσης να πρυτανεύσουν σε ό,τι αφορά την αντιμετώπιση του ζητήματος της διαφθοράς στις προ-φιλελεύθερες και υπανάπτυκτες χώρες, όπου ο θεσμικός και ιδεολογικός χωρισμός ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία παραμένει ακόμη ανεπαρκής και ανολοκλήρωτος. Θα πρέπει να θυμηθούμε πως, παρότι σε όλες σχεδόν τις κρατικές οντότητες που δημιουργήθηκαν στην καπιταλιστική περιφέρεια τους τελευταίους δύο αιώνες εισήχθησαν οι θεσμικές και κανονιστικές μορφές που αντιστοιχούν στην αυστηρή διάκριση του δημόσιου και του ιδιωτικού, η διαφοροποίηση αυτή παρέμενε ατελής και συχνά εν πολλοίς και ακατανόητη σε όσες κοινωνίες ήσαν ακόμη εμποτισμένες με προφιλελεύθερες κοσμοθεωρήσεις.⁷ Έτσι, ακόμη και ως νομικά κατοχυρωμένα, τα διακριτά δημόσια και ιδιωτικά συστήματα προσλαμβάνονταν ως μέρη ενός ενιαίου συνολικού κόσμου στον οποίο όλα τα μετέχοντα άτομα μετείχαν, ζούσαν, επιβίωναν και λειτουργούσαν προσφεύγοντας σε όλα τα αποδεκτά οπλοστάσια των παραδοσιακών κοινωνικών στρατηγικών. Είναι, λοιπόν, φυσικό το γεγονός ότι οι κοινωνίες αυτές χαρακτηρίζονται από φαινόμενα όπως η πατρωνία και οι πελατειακές εξαρτήσεις, ο νεποτισμός, η ευνοιοκρατία, οι άτυπες εξωγοραίες συναλλακτικές μορφές και μια σειρά από στρατηγικές μορφές συμπεριφοράς που είτε είναι συνώνυμες είτε οδηγούν σε αυτό που ονομάζουμε διαφθορά. Ευλόγως, βέβαια, όλες αυτές οι μορφές ερμηνεύονται ως παράγωγα μιας έμμονης πολιτικής και ηθικής υπανάπτυξης, ακόμη και πολιτιστικής «βαρβαρότητας», οι οποίες δεν μπορούν να αρθούν παρά μόνον μέσα από έναν συστηματικό πολιτικό και ιδεολογικό «εκσυγχρονισμό». Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο εντάσ-

7. Υπ' αυτή την έννοια, δεν είναι καθόλου περίεργο ότι στις περισσότερες χώρες όπου οι φιλελεύθεροι πολιτειακοί θεσμοί επιβλήθηκαν εκ των άνω, η ριζική οργανωτική και κανονιστική διάκριση ανάμεσα στις ιδιωτικές και στις δημόσιες στοχοθεσίες παρέμενε για πολύ καιρό ακατανόητη. Σε αυτό ακριβώς εντοπίστηκαν οι κύριες ρίζες των λεγόμενων «πολιτιστικών εμποδίων» στον εκσυγχρονισμό και στην οικονομική ανάπτυξη, γεγονός που οδήγησε τη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία να επικεντρωθεί στους ιστορικούς όρους που πρέπει να συντρέχουν για την άρση ή την άμβλυνση αυτών των εμποδίων. Ο φιλελευθερισμός είναι αδύνατον να επικρατήσει αν δεν εσωτερικοποιηθούν ο αξιωματικός χωρισμός ανάμεσα στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα και η αφετηριακή διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό συμφέρον. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι, από την άποψη αυτή, η φιλελεύθερη απόρριψη των σοσιαλιστικών συστημάτων συναντά την κριτική αντιμετώπιση της υπανάπτυξης. Και στις δύο περιπτώσεις, η μείζων κοσμοθεωρητική επιχειρηματολογία στρέφεται γύρω από τις προεκτάσεις της ανυπαρξίας, της ανεπάρκειας ή της κατάρνησης του θεμελιακού χωρισμού ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία.

σεται η προβληματική των κοινωνικοπολιτικών «εμποδίων» στην ανάπτυξη.

Έτσι, να το επαναλάβουμε, μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι το πολιτικό συνεχές που εκτείνεται από την άωστη αρετή στην απόλυτη διαφθορά μπορεί να προκύψει μόνο στο πλαίσιο του φιλελεύθερου χωρισμού ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία. Η αλληλοεπικάλυψη και σύγχυση ανάμεσα στα δύο κανονιστικά συστήματα είναι εκείνη που δημιουργεί τις προϋποθέσεις εμφάνισης των έντονων κατατακτικών μηχανισμών που ενεργοποιούν την ανάδειξη της διαφθοράς σε κεντρικό ηθικό και πολιτικό πρόβλημα. Μπορεί, επομένως, να υποθέσει κανείς ότι οι αλλαγές στην τρέχουσα πρόσληψη των οριακών συμπεριφορών πρέπει να συναρτώνται ευθέως με τη μετατόπιση της πρόσληψης της εν γένει πολιτικής λειτουργίας. Παραδόξως λοιπόν, δεν είναι η πολιτική θεωρία εκείνη που καλείται να δώσει απαντήσεις στο ερώτημα «τι είναι» η διαφθορά. Αντίθετα, όμως, η τρέχουσα πρόσληψη της διαφθοράς μπορεί να αποτελέσει σοβαρότατη ένδειξη για την κοινωνική εμβέλεια των υπόγειων ρευμάτων που επικαθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται η κυρίαρχη πολιτική θεωρία.

3. Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Ακολούθως εξετάζονται εν συντομία οι λογικές και ιδεολογικές θεμελιώσεις της ιδιαίτερης συγκρότησης του κανονιστικού συστήματος που διέπει τις δημόσιες συμπεριφορές. Υπογραμμίζεται καταρχάς ότι η κεντρική ιδέα της φιλελεύθερης δημόσιας ηθικής έγκειται στην αρχή της *αντικειμενικής ουδετερότητας και αμεροληψίας* των δημόσιων πράξεων και αποφάσεων. Η αρχή αυτή δεν εκφράζει μόνον την αξιωματική παραδοχή ότι, στο μέτρο που τα δημόσια συλλογικά συμφέροντα θα θεωρηθούν ως συνισταμένη όλων των επιμέρους ατομικών, δεν μπορεί παρά να νοούνται και να σχηματίζονται σε πλήρη ανεξαρτησία από οποιοδήποτε *επιμέρους* ιδιωτικό συμφέρον. Σε ένα πολύ βαθύτερο επίπεδο, η ανάγκη προβολής της δημόσιας ουδετερότητας απορρέει επίσης και από τη θεμελιώδη και απαράκαμπτη φιλελεύθερη δυσπιστία προς οποιαδήποτε μορφή πολιτικής εξουσίας. Πράγματι, στο μέτρο που η αυθαιρεσία είναι εξ ορισμού «μεροληπτική», η ανάδειξη της δημόσιας αμεροληψίας σε θεμελιώδη κανονιστική αρχή φαίνεται να ενισχύει περαιτέρω τη χιμαιρική ελπίδα εξουδετέρωσης όλων των απειλών που προέρχονται από την πολιτική αυθαιρεσία. Ένα καταστατικά ουδέτερο κράτος εμφανίζεται λιγότερο ανεξέλεγκτο, άρα και λιγότερο απειλητικό.

Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο αν λάβει κανείς υπόψιν ότι η αμεροληψία και η ουδετερότητα βρίσκονται σε ευθεία αντίθεση με την «ανθρώπινη φύση», όπως αυτή ερμηνεύεται από τους φιλελευθέρους. Έτσι, η ταύτιση του δημόσιου ορθολογισμού με τη δημόσια ουδετερότητα εμπεδώνει την αντιδιαστολή ανάμεσα στο δημόσιο κανονιστικό σύστημα και τον ιδιωτικό τομέα. Πράγματι, αν αφαιρεθεί ανεξέλεγκτη, η «ανθρώπινη φύση» απειλεί να κατακλύσει όλες τις μορφές ανθρώπινης δράσης. Η ανάγκη διατύπωσης και θέσπισης της «ηθικής εξαιρετικότητας» της δημόσιας συμπεριφοράς καθιστά λοιπόν επιτακτικό τον συστηματικό περιορισμό και έλεγχο των «φυσικών» ανθρώπινων τάσεων. Ο δημόσιος άνθρωπος πρέπει να αποδεσμευτεί δια της βίας από όλες τις φυσικές του καταβολές και εκλογικεύσεις. Η μαντεβίλλεια μετουσίωση των ιδιωτικών αμαρτημάτων σε συλλογικά πλεονεκτήματα δεν μπορεί να ισχύει παρά μόνον στο πλαίσιο της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Με αυτήν την έννοια, ο φιλελευθερισμός εξωθήθηκε στην αποκρουστικότητα ενός γενικευμένου «συνδρόμου αποφυγής». Ακόμη και εάν οι δημόσιες δράσεις δεν μπορεί παρά να εμπλέκονται και να επηρεάζουν συγκεκριμένα ιδιωτικά συμφέροντα, οι αποφάσεις πρέπει εν τούτοις να λαμβάνονται ως εάν κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να μην συμβαίνει. Το *πλάσμα* του δημοσίου συμφέροντος μπορεί να συντηρείται αλώβητο μόνον υπό την προϋπόθεση ότι η διαδικασία λήψης δημόσιων αποφάσεων μπορεί να βρίσκεται πέραν της «επιρροής» οποιωνδήποτε ιδιωτικών συμφερόντων. Ωστόσο, τα δημόσια και τα ιδιωτικά συμφέροντα δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται ως εκ προοιμίου και εξ αντικειμένου αλληλοαποκλειόμενα. Πολλών μάλλον που δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μέθοδος επί τη βάση της οποίας να είναι δυνατόν να σταθμίζεται το ενδεχόμενο μιας τέτοιας αδόκητης «διαπλοκής». Ακόμη λοιπόν και εκ των υστέρων, δεν είναι ποτέ δυνατόν να θεωρείται αυτονόητο ότι η λήψη πολιτικών αποφάσεων έλαβε χώρα σε πλήρη αφαίρεση από οποιαδήποτε ιδιωτική στοχοθεσία. Η εμβέλεια μιας τέτοιας παραδοχής μπορεί να συντηρείται μόνον ως πλασματικό αξίωμα. Η ηθικά αμερόληπτη αποστασιοποίηση τεκμαίρεται αλλά δεν αποδεικνύεται.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η φιλελεύθερη πολιτική ηθική είναι εντελώς ασύμβατη προς κάθε λογής αναλυτικά ή εκλογικευτικά σχήματα που προβάλλουν τη λογική ή πολιτική αναγκαιότητα ή σκοπιμότητα ενός εξ ορισμού αυθαίρετου εξουσιαστικού «ντεσιζιονισμού».⁸ Η πραγματολογική δια-

8. Με αυτήν την έννοια, η απόλυτη φιλελεύθερη απόρριψη των ιδεών που διατυπώθηκαν από τον Καρλ Σμιτ απηχεί πολλά περισσότερα πράγματα από την απέχθεια της επιγενόμενης σχέσης του γερμανού θεωρητικού με τον εθνικοσοσιαλισμό.

πίστωσις ὅτι οποιαδήποτε ἀνθρώπινη ἀπόφασις ὑπακούει σε πολλαπλά κίνητρα καὶ εἶναι συνεπῶς ἐνδεχόμενον νὰ «νοθεύεται» ἀπὸ συντρέχοντα ἰδιωτικὰ μελήματα πρέπει νὰ τίθεται ἐντὸς παρενθέσεως. Παραδόξως, εἶναι λιγότερο σημαντικό νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ υποθέτῃ ἢ νὰ μπορεῖ νὰ *τεκμηριώσῃ*, ὅτι οἱ δημόσιες ἀποφάσεις ἀντιστοιχοῦν σε κάποιου εἶδους συλλογικὸ συμφέρον, ἀπὸ το νὰ μπορεῖ νὰ θεωρεῖται δεδομένο, μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, ὅτι οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς πάθῃκαν δίχως καμία ἀνάμειξη ἰδιωτικῶν βλέψεων καὶ στοχοθεσιῶν. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαστροφικὴ πεμπτουσία τοῦ φρενιχισμοῦ τῆς δημόσιας οὐδετερότητας.

Ἔτσι, ἡ ἀρθρώσις ἀνάμεσα στὶς δημόσιες ἀποφάσεις καὶ στὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα φωτίζεται καλυτέρα. Ἐνῶ παραμένει ἄγνωστο, ἀδιευκρίνιστο καὶ ἀνευ σημασίας, εἰ καὶ κατὰ πόσον οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς εἶναι δυνατόν νὰ «συμπλέουν» με ἰδιωτικὰ συμφέροντα, τὰ συμφέροντα αὐτὰ δὲν πρέπει ποτέ νὰ μπορεῖ νὰ *εμφανίζονται* ὡς νὰ ἔχουν ἐπηρεάσει τὶς ἀποφάσεις. Καίρια παραμένει ἡ συμβολικὴ ἀνάγκη συντήρησης τοῦ πλάσματος ὅτι τὰ κρατικὰ ὄργανα μποροῦν νὰ δρῶν *ὡς εἰάν* βρίσκονταν *σε ἓνα κενὸ συμφερόντων*. Ὅπως συνεπῶς συμβαίνει με τὸν νόμο, ἐστὶ καὶ τὸ τυφλὸ κράτος οφείλει νὰ διακρίνεται ἀπὸ μὴ ἐγγενῆ καὶ «α-φυσικὴ» ἀδιαφορία γιὰ ὅλα τὰ ἐμπρόσωπα ἐγκόσμια. Ἀν ἡ κρατικὴ μεροληψία ἀνοίγῃ τὸν δρόμον ἐννοιοκρατία, τὰ πρόνομια καὶ τὴ διαφθορά, ἡ φιλελεύθερη ἀμεροληψία παρέχει τὴ μόνη ἐγγύησιν ἐνάντια στοὺς κινδύνους αὐθαιρεσίας ποὺ ἐνυπάρχουν *σε ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐξουσίας*.⁹

Με αὐτὴν τὴν ἐννοία, ἡ πραγμάτωσις τῶν συλλογικῶν συμφερόντων πρέπει πάντα νὰ θεμελιώνεται ἐπὶν οὐδέτερον καὶ ἀδέκαστη ἀξιολόγησις τῶν «αντικειμενικῶν» καὶ μόνον παραμέτρων τοῦ ζητήματος. Καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ δημόσια δράσις δὲν δικαιούται οὔτε νὰ ευνοεῖ κάποιους οὔτε ὅμως καὶ νὰ ἀποφασίζει εἰς βάρος ἄλλων. Τὸ κράτος πρέπει νὰ παραμένῃ ἐντελῶς ἀμέτοχος ἐπὶ τῇ λειτουργίᾳ τῶν ἀνταγωνιστικῶν στίβων τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καὶ τῆς κοινωνίας ὅπου συγκρούονται τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα καὶ οἱ ἰδιωτικὲς φιλοδοξίες καὶ βλέψεις. Ἡ δημόσια ἀρετὴ εἶναι, λοιπόν, ὁμοούσια με ἓναν ἱστορικὰ πρωτόφαντον τρόπο ἀσκησης μίας πολιτικῆς ἐξουσίας ἡ ὁποία καλεῖται νὰ δρᾷ *σε πλήρη ἀφαίρεσις ἀπὸ τὴ «φυσικὴ» κοινωνία τῶν συγκρουόμενων καὶ ἀντιπαρτιθέμενων «οικονομικῶν ἀνθρώπων»*. Ὁ ἐνάρτεος λειτουργ-

9. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ βαθύτερη ἐννοία τῆς γνωστῆς ρήσις τοῦ λόρδου Ἀκτον ὅτι «ἡ ἐξουσία διαφθείρει καὶ ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία διαφθείρει ἀπόλυτα». Πράγματι, ἂν ἡ ἐξουσία συνεπιφέρει τὴν εὐχέρεια τοῦ ἀνευ ὧρων ἐπιλέγειν καὶ ἀποφασίζειν, συνεπάγεται προφανῶς τὴν ἀπομείωσιν ἢ ἐξαφάνισιν τῆς «οὐδετερότητας» τοῦ δρώντος προσώπου.

γός καλείται να δραστηριοποιείται ως αποστασιοποιημένο, εξώκοσμο και αδιάφορο ρομπότ. Από εδώ ακριβώς πηγάζουν και οι εγγενείς αντιφάσεις που ακολουθούν τη φιλελεύθερη πρόσληψη της πολιτικής συμπεριφοράς. Η ιδεοποίηση της αρετής ως πλήρους αμεροληψίας είναι ψυχολογικά αδύνατη και πρακτικά μη εκβίασιμη. Και ο πιο άμωμα ενάρκτος λειτουργός δεν μπορεί παρά να γνωρίζει και να προβλέπει τις εμπρόσωπες προεκτάσεις των πράξεων και αποφάσεών του. Όμως, οφείλει να φροντίζει να μην αφήνει να διαφαίνεται ότι είναι δυνατόν να επηρεάζεται απ' αυτές, απέχοντας επιμελώς από κάθε ενέργεια που εμφανίζεται άμεσα δεμένη με ιδιωτικά συμφέροντα.

Έτσι, την ίδια στιγμή που δημόσιες πράξεις οφείλουν να παραμένουν ανεπηρέαστες από τα ιδιωτικά συμφέροντα, τα τελευταία εμφανίζονται ως προστατευμένα από οποιαδήποτε επίβουλη εξουσιαστική παρέμβαση. Ο φιλελευθερισμός κατορθώνει έτσι να πετύχει δύο ιδεατούς στόχους ταυτόχρονα. Από τη μια μεριά, περιορίζει τις εξουσιαστικές αρμοδιότητες του δημόσιου σε ζητήματα που δεν άπτονται των ατομικών δικαιωμάτων και συμφερόντων. Από την άλλη, τιθασεύει τις τάσεις για την εξουσιαστική αυθαιρεσία που θα μπορούσαν να προκύψουν από την όσμωση ιδιωτικών βλέψεων και δημόσιων πολιτικών. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, το φιλελεύθερο κράτος δικαίου εγκαινιάζει μια πρωτόγνωρη μορφή «ελλιπούς» πολιτικής εξουσίας που υποχρεώνεται εκ των προτέρων να κινείται στο αυστηρό πλαίσιο των προδιαγεγραμμένων αρμοδιοτήτων και δικαιοδοσιών του. Κύριο μέλημα είναι η άνευ όρων προστασία των ατομικών δικαιωμάτων ενάντια σε οποιασδήποτε μορφής εκλογίκευση που θα μπορούσε να προβληθεί στο όνομα της συλλογικής ανάγκης.

Υπό τους όρους αυτούς, αναδεικνύεται καλύτερα η θεμελιώδης ευθύνη του κράτους στην εξασφάλιση της ακώλυτης αναπαραγωγής του κυρίαρχου συστήματος των άνισων και ανισοποιντικών κοινωνικών σχέσεων. Εκτός από εξαιρετικές περιστάσεις, η καταστατική ισονομία, ισηγορία και ισοκυρία των πολιτών στη δημόσια σφαίρα αντιπαράθεται ρητά με την επίσης καταστατική ανισότητα που πρυτανεύει στην ιδιωτική. Η επιβεβλημένη ουδετερότητα και αμεροληψία του κράτους συνοψίζεται λοιπόν στην παράιτησή του από κάθε δυνατότητα μεταβολής των όρων του κοινωνικού ανταγωνισμού. Η ιδεολογικά κεντρική λειτουργία του αξιώματος περί της αυτονομίας των «αντικειμενικών» αγοραίων δυνάμεων συνίσταται στην απελευθέρωσή τους από την απειλή της οποιασδήποτε εμπρόθετης συλλογικής παρέμβασης.

Αν η ουδετερότητα του δημοσίου πρέπει να επιβάλλεται εξωγενώς, αυτό συμβαίνει επειδή μια άλλου τύπου αντικειμενική ουδετερότητα πρυτανεύει

στη λειτουργία των κυρίαρχων αγοραίων μηχανισμών. Πρέπει κανείς να θυμάται ότι το αόρατο χέρι του Άνταμ Σμιθ σηματοδοτεί ένα σύστημα κοινωνικών αυτοματισμών που, επειδή ακριβώς δεν μπορεί να ελέγχεται από κανέναν, έχει συνέπειες που είναι τοις πάσιν ηθικά αποδεκτές. Με αυτήν την έννοια, η δημόσια αμεροληψία τείνει να αναδιπλασιάζει ένα σύστημα καταμερισμού της δύναμης και των πόρων που εγγυάται την αντικειμενικότητα των κοινωνικών εκβάσεων. Η αγοράία «κοινωνιοδικία» ενισχύεται και συμπληρώνεται από την τυφλή δημόσια «υπερ-δικία» ή ακόμη και α-δικία.

Έτσι, κατά τρόπο που είναι παράδοξος μόνον εκ πρώτης όψεως, ακόμη και το ίδιο το κράτος οφείλει να υποκύπτει στη λογική μιας υπερκείμενης «αντικειμενικής» ουδετερότητας όταν δεν ασκεί εξουσία αλλά μετέχει του κόσμου των συναλλαγών. Πράγματι, συνάπτοντας κατ' ανάγκην σχέσεις και συμβάσεις με άτομα το κράτος υποχρεώνεται να λειτουργεί και να δρα ως εάν ήταν ένας συναλλασσόμενος ανάμεσα στους άλλους. Προκείμενου να διατρανώσει την ουδετερότητά του, οφείλει να εγκαταλείψει την ισχύ του. Όχι μόνο, λοιπόν, πρέπει να σέβεται αδιαμαρτύρητα τις αγοραίες ετυμηγορίες ακόμη και όταν αποβαίνουν εις βάρος του, αλλά άγεται επιπλέον να δρα ως εάν ήταν ένας συμφεροντούχος «οικονομικός άνθρωπος» όπως όλοι οι άλλοι. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο οι ενάρετοι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν όχι μόνον να μην δωρίζουν αλλά και να εξοικονομούν κατά το δυνατόν τον δημόσιο πλούτο.

Φθάνουμε, λοιπόν, έτσι στην αποθέωση του παραλόγου. Από τη μια μεριά, όπως είδαμε, περνώντας το κατώφλι του κράτους οι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν να μετατρέπονται σε αδιάβλητες ηθικές μηχανές. Από την άλλη μεριά, όμως, στο όνομα της ελλιπούς πολιτικής εξουσίας, οι ίδιοι αυτοί δημόσιοι λειτουργοί είναι επίσης υποχρεωμένοι να σεβασθούν μια δεύτερη αναστροφή ρόλων η οποία επιβάλλει στο συναλλασσόμενο κράτος και στους λειτουργούς που το εκπροσωπούν να δρουν ως εάν η συλλογική οντότητα ήταν ένας οιονεί «οικονομικός άνθρωπος». Έτσι συμπληρώνεται η μετάθεση των ουσιακά διαφοροποιημένων ηθικών ρόλων. Οι μεν δημόσιοι υπάλληλοι και εκπρόσωποι παύουν να λειτουργούν ως «φυσικοί» άνθρωποι που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα ατομικά τους οφέλη, ενώ η πολιτική εξουσία παύει να λειτουργεί ως «φυσική» εξουσία που θα μπορούσε να μεγιστοποιήσει τους στόχους της με εξωαγοραία μέσα και εξωθεϊται να συναλλαγεί και να διαπραγματευθεί με αγοραίους όρους τους οποίους απέχει από το να ελέγξει.

Με αυτόν τον τρόπο, ο φαύλος λογικός κύκλος των κινουμένων αντικρι-

στών καθρεπτών ολοκληρώνεται. Τα αντικειμενικά αγοραία κριτήρια καλούνται να πρυτανεύσουν σε όλες τις οικονομικού περιεχομένου πολιτικές επιλογές, η εισαγωγή της ιδιωτικής μεγιστοποιητικής λογικής διεισδύει σε όλες τις συναλλακτικές κρατικές δράσεις και ο φετιχισμός της αντικειμενικής οικονομιστικής λογικής εισβάλλει ακάθεκτος. Ακόμη και εάν οι συλλογικές αποφάσεις υπακούουν εκάστοτε σε συλλογικές κανονιστικές προτεραιότητες, οφείλουν να εμφανίζονται και ως συνάδουσες προς τις αρχές του ιδιωτικού εργαλειακού ορθολογισμού. Ευλόγως λοιπόν, στο πλαίσιο μιας αξιωματικά δεδομένης οικονομικής «στενότητας», η οποιαδήποτε δημόσια «ασωτία», η συμβολική «καταστροφή» ή σπάταλη πόρων, η οικονομικά επαχθής επιείκεια ή, εντελώς ειρωνικά, η κατά κυριολεξία «ελεύθερη» δαπάνη αντιμετωπίζονται ως αδόκητες επιβιώσεις ενός ανεπίστρεπτου προφίλελεύθερου παρελθόντος.

Στο σημείο αυτό ακριβώς ενοκēπτουν οι αδυσώπητες αντιφάσεις ανάμεσα στη φιλελεύθερη λογική και στην πραγματική πολιτική πρακτική. Στο μέτρο που η καθημερινή δραστηριότητα του κράτους συνεπάγεται αυτομάτως την επιλεκτική συμφωνία με έναν και μόνον ανάμεσα στους περισσότερους εν δυνάμει αντισυμβαλλόμενους, την πρόσληψη ενός και μόνον υπαλλήλου ανάμεσα σε περισσότερους υποψήφιους ή την αγορά ενός και μόνον προϊόντος ανάμεσα σε όσα κυκλοφορούν διαθέσιμα στην αγορά, είναι σαφές ότι τα κριτήρια των οποιωνδήποτε επιλογών πρέπει να εμφανίζονται αντικειμενικά και αδιάβλητα. Και αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία της δημόσιας επιλογής είναι υποχρεωμένη να επινοήσει πρόσθετες ασφαλιστικές στρόφιγγες που θα μπορούν να ελαχιστοποιούν την απειλή της εξουσιαστικής αυθαιρεσίας και τη λήψη μεροληπτικών αποφάσεων. Αυτός άλλωστε είναι και ο προφανής λόγος για τον οποίο πολλές δημόσιες αποφάσεις τείνουν να υπακούουν μηχανιστικά σε μια σειρά από τυπικές προδιαγραφές.

Έτσι, είναι αξιομνημόνευτο ότι, ακόμη μια φορά, βρισκόμαστε ενώπιον μιας παράδοξης αναστροφής των κανονιστικών κωδίκων. Θα πρέπει να θυμηθούμε ότι ακόμη και εάν οι ιδιώτες «οικονομικοί άνθρωποι» τείνουν να δρουν στο πλαίσιο του τυποποιημένου αγοραίου ορθολογισμού, δεν είναι κατά κανένα τρόπο υποχρεωμένοι να σέβονται τους μεγιστοποιητικούς κώδικες. Οι ελεύθεροι οικονομικοί άνθρωποι έχουν την απόλυτη ευχέρεια να δωρίζουν, να ευνοούν ή ακόμη και να απέχουν από την προώθηση των συμφερόντων τους. Χαρακτηριστικά, διάφορες μορφές πελατειακών σχέσεων, νεποτισμού και ευνοιοκρατίας ανθούν ακώλυτα στον ιδιωτικό τομέα. Η μόνη αλλά και η έσχατη ηθική ευθύνη του ελεύθερου ατόμου εντοπίζεται στην αναπαλλοτρίωτη δυνατότητα και το δικαίωμά του να επιλέγει ελευθέ-

πως τα ηθικά κριτήρια όλων του των πράξεων και ενεργειών. Η «ανθρωπολογική τερατώδης» του οικονομικού ανθρώπου δεν είναι κανονιστική αλλά περιγραφική.¹⁰ Τα ελεύθερα άτομα δεν υπέχουν καμία ηθική υποχρέωση να ακολουθούν τη φωνή της «φύσης» τους.

Σε πλήρη αντιδιαστολή, οι εκπρόσωποι του δημόσιου χώρου είναι υποχρεωμένοι να δρουν ως εάν το δημόσιο συμφέρον που υπηρετούν είναι πάντοτε και εξ ορισμού συμβατό ή και ταυτόσημο με εκείνο που προκύπτει από τις αρχές της έλλογης οικονομικής συμπεριφοράς. Και εδώ ακριβώς έγκειται η πεμπτουσία του φιλελεύθερου παράδοξου: ενώ ο *homo economicus* είναι ηθικά ελεύθερος να αποσχει από τις επιταγές της φύσης του, ο *homo politicus* ή «δημόσιος άνθρωπος», που έχει ήδη αποστερηθεί από το δικαίωμα να ακολουθεί τις «φυσικές» ροπές του, είναι πάρα ταύτα υποχρεωμένος να δρα ως εάν ολόκληρο το δημόσιο σύστημα δεν ήταν τίποτε άλλο από μια λειτουργική προσομοίωση ενός αδιανόητου συλλογικού οικονομικού ανθρώπου. *Στον δημόσιο τομέα, και μόνον σε αυτόν, η ορθολογική επιλογή είναι η μόνη επιτρεπτή.*

4. Η ΧΙΜΑΙΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΦΑΝΕΙΑΣ

Όμως, όπως σημειώθηκε, ούτε η αμεροληψία ούτε η ατομική εντιμότητα και αρετή είναι δυνατόν να θεωρούνται ως εκ των προτέρων δεδομένες. Η ελεγχσιμότητα των διαδικασιών με τις οποίες λαμβάνονται οι δημόσιες αποφάσεις πρέπει επομένως να εξασφαλίζεται με τη θέσπιση και άλλων οργανωτικών κανόνων. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η ρίζα του αιτήματος της διαφάνειας της δημόσιας δράσης. Για να είναι δυνατόν να τεκμαίρονται ως άπογες, οι διαδικασίες αυτές θα πρέπει να εμφανίζονται σαφείς και ορατές σε ό,τι αφορά τις περιστάσεις που τις γέννησαν, τα κριτήρια των επιλογών και το εκ των υστέρων σταθμίσιο των εναλλακτικών λύσεων. Έτσι, ακόμη και εάν είναι νόμιμες, τεκμαίρονται ως ωφέλιμες και εμφανίζονται ως ορθολογικές, οι δημοσίου ενδιαφέροντος αποφάσεις πρέπει πάντοτε να δείχνουν ανοικτές και στον δημόσιο έλεγχο των προθέσεων των προσώπων εκείνων που τις μεθόδευαν. Στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού, η πλήρης ορατότητα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της ηθικής και κανονιστικής αξιολόγησης όλων των δημόσιων δραστηριοτήτων.

Πράγματι, η μυστικότητα και η κρυψίνοια παράγουν δυσπιστία και ενθαρ-

10. Βλ. Pierre Bourdieu, *Les structures sociales de l'économie*, Seuil, Παρίσι 2000, σ. 17.

ρύνουν τις υποψίες. Έτσι, η διαφάνεια εμφανίζεται ως θεσμοποιημένη καταστατική αρχή όλων των οργανωμένων διαδικασιών λήψεως πολιτικών αποφάσεων. Μολονότι κατ' αυτόν τον τρόπο δυσχεραίνεται αναπόφευκτα η ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της άσκησης της πολιτικής εξουσίας, η ανάγκη της ελεγχσιμότητας είναι σημαντικότερη από κάθε εργαλειακή σκοπιμότητα.¹¹ Αν, λοιπόν, η αρχή της κατά το δυνατόν ελαχιστοποίησης της αυθαιρεσίας επιβάλλει τον συνεχή ηθικό έλεγχο όλων των εμπλεκομένων στις δημόσιες υποθέσεις, οι περιστάσεις που οριοθετούν την υποκειμενική λήψη των αποφάσεων οφείλουν να εμφανίζονται ανοικτές σε κάθε είδους έλεγχο.¹²

Ωστόσο, η γενικευμένη θεσμοποίηση της δημόσιας ορατότητας οδηγεί σε νέα απρόσμενα αδιέξοδα. Από τη μια μεριά, είναι προφανές ότι καμία μορφή τυπικής διαφάνειας δεν είναι ποτέ δυνατόν να παρεισφρήσει στα άδυτα των βαθιών και συχνά αντιφατικών κινήτρων των δρώντων δημοσίων λειτουργών. Η εγγενής αδιαφάνεια των ψυχολογικών δομών είναι πάντα απροσπέλαστη. Οποιαδήποτε ελπίδα πλήρους πρόσβασης στα εσωτερικά κίνητρα εί-

11. Εδώ πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η φетиχοποίηση της διαφάνειας έρχεται σε αντίθεση με την εξίσου σημαντική ανάγκη συντήρησης της γραφειοκρατικής αδιαφάνειας η οποία, όπως έδειξε ο Μαξ Βέμπερ, αποτελεί δομικό στοιχείο των εκλογικευμένων μορφών ιεραρχικής οργάνωσης. Έτσι, επανεμφανίζεται μια βαθύτερη και ανεπίλυτη αντίφαση ανάμεσα στις πρακτικές δεοντολογίες της σκοπιμότητας και της αποτελεσματικότητας και στα αιτήματα για ηθική και πολιτική ελεγχσιμότητα. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, τα διλήμματα είναι αδιεπέραστα. Η προμήθεια, αγορά ή παραγωγή όπλων οφείλει ταυτοχρόνως να παραμένει απόλυτα μυστική σε ό,τι αφορά τις τεχνικές τους δυνατότητες και απόλυτα διαφανής σε ό,τι αφορά τα κριτήρια των επιλογών. Όπερ, προφανώς, άτοπον.

12. Αυτό προφανώς συμβαίνει για πρώτη φορά με τον φιλελευθερισμό. Το αίτημα της διαφάνειας δεν θα μπορούσε να προκύψει στις άμεσες δημοκρατίες της αρχαιότητας (για το ζήτημα αυτό βλ., αντί παντός άλλου, Κορνήλιος Καστοριάδης, *Carrefours du labyrinthe. II. Domaines de l'Homme*, Seuil, Παρίσι 1986, σ. 298 κ.ε.) ούτε υπό το κράτος αυταρχικών καθεστώτων. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η διαφάνεια και η ορατότητα είναι άνευ σημασίας στις αγοραίες συναλλαγές όπου, τουλάχιστον καταρχήν, η «αλήθεια» των συναλλακτικών προθέσεων τεκμαίρεται από την τυπική δήλωση των ατομικών βουλήσεων. Η ανωνυμία του χρήματος επισφραγίζει ένα δικαϊκό σύστημα το οποίο δεν έχει την πολυτέλεια να διακυβεύει την «ασφάλεια των αποτελεσμάτων του» ανατρέχοντας στην πάντοτε αμφίσημη οραία των κινήτρων και των απώτερων στόχων. Ακόμη μια φορά στο σημείο αυτό, λοιπόν, διαφαίνεται ο «εξαιρετικός χαρακτήρας» της φιλελεύθερης παράστασης για τα δημόσια ήθη. Η εξαιρετικότητα αυτή όμως δεν συναρτάται τόσο με τον αξιωματικό χωρισμό κράτους και κοινωνίας, όσο απορρέει από την πρακτική αδυναμία ολοκλήρωσης αυτού του χωρισμού: η διαφάνεια και η ορατότητα είναι αναγκαίες *επειδή* ακριβώς δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να μπορεί να εικάζεται ότι οι δημόσιες συμπεριφορές θα αντιστοιχούν στις «εξαιρετικές» προδιαγραφές που οφείλουν να τις διέπουν. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, η διαφάνεια είναι «συνταγή ανάγκης».

να εξ ορισμού φρούδη. Στο μέτρο λοιπόν που η κοινωνική κατασκευή του πολωτικού συνεχούς που αντιπαραθέτει την αρετή και τη διαφθορά αναφέρεται, σε τελική ανάλυση, σε μη πλήρως διαγνωσμένες στοχοθεσίες, το αίτημα της ολοκληρωτικής διαφάνειας εμφανίζεται εν πολλοίς έωλο και πάντως ουδέποτε πλήρως υλοποιήσιμο.

Μοιραία, λοιπόν, το αίτημα της διαφάνειας περιορίζεται στην κατοχύρωση των όρων αναζήτησης μιας σειράς αναπόφευκτων αντικειμενικών «*Ιχνών*» που πρέπει να περιβάλλουν τη δημόσια δράση. Εκείνο που στοχεύεται δεν είναι η ορατότητα της ψυχικής αλήθειας, αλλά η σχετική ελεγχσιμότητα των κωδικοποιημένων προϋποθέσεων των εν λόγω ενεργειών. Έτσι όμως πραγματοποιείται μια νέα νοηματική μετατόπιση: σε πείσμα της παραδοχής ότι η αρετή δεν είναι ποτέ δυνατόν να τεκμαίρεται αφ' εαυτής, γίνεται κατ' ανάγκην δεκτό ότι, εφόσον συντρέχουν ορισμένες τυπικές προϋποθέσεις, το συμβολικό βάρος της απόδειξης δεν μπορεί παρά να αναστρέφεται. Ο ψυχικά απροσπέλαστος δημόσιος λειτουργός θεωρείται ως κατά παραδοχήν ενάρτεος.

Έτσι τουλάχιστον σώζονται τα προσχήματα. Παρά την εγγενή φιλελεύθερη δυσπιστία προς οποιονδήποτε εκπρόσωπο της πολιτικής εξουσίας, τα μη καταγνώσιμα βάθη της δημόσιας δράσης πρέπει να εξωθηθούν στα παρασκήνια όπου ανήκουν. Αυτή ακριβώς είναι η θεατρική πεμπουσία της φιλελεύθερης δημοκρατικής αρετής. Μπορεί να θεωρείται δεδομένο ότι, ενώ οι κατ' επίφαση και μόνο διαφανείς ενέργειες μπορεί να λογίζονται ως κατά τεκμήριο ενάρτεες, οι όχι λιγότερο αδιαφανείς ενέργειες που όμως δεν ακολουθούν τις τυποποιημένες αρχές της διαφανούς ελεγχσιμότητας εμφανίζονται ως κατά τεκμήριο ύποπτες. Με αυτήν την έννοια, η κύρια πολιτική και ιδεολογική λειτουργία των κανόνων της δημοκρατικής διαφάνειας συνίσταται στην απλή υπογράμμιση και φρενολογία μιας εκ των πραγμάτων ανολοκλήρωτης σημασίας του ανεπαρκώς και αλυσιτελώς ορατού. Στην πραγματικότητα, η διαφάνεια αποτελεί τον τίτλο τιμής μιας αξιακής αρχής που τείνει συνήθως να παραμένει πέραν πάσης πραγματολογικής στοιχειοθέτησης.

Από την άλλη μεριά, και μέσα σε μια εντελώς διαφορετική σειρά ιδεών, πρέπει να υπογραμμισθούν και άλλες προεκτάσεις του αιτήματος για διαφάνεια. Όπως λέχθηκε, ο σεβασμός των ορατών διαδικαστικών τυπικοτήτων που απαλλάσσει τους ενεχόμενους σε δημόσιες ενέργειες από κάθε υποψία, πρέπει να τεκμηριώνεται με την αυστηρή συντήρηση των «*Ιχνών*» εκείνων που θεμελιώνουν την ελεγχσιμότητα. Η σημαντικότερη προέκταση αυτής της παραμέτρου είναι η ανάδειξη του *δημοσίου εγγράφου* σε φρενολογούμενο *ίχνος* της αλήθειας της λήψης των επίμαχων αποφάσεων. Το έγγραφο αναδεικνύεται

σε απαραίτητο και αναντικατάστατο στοιχείο μιας γραφειοκρατικής αλήθειας που καλείται να εξαγνίσει τον απροσπέλαστο χώρο των πάντοτε υποθετικών κινήτρων. Η ορατότητα παρέχει έτσι ένα θεατρικό υποκατάστατο μιας ουσιαστικά μη αποδείξιμης αρετής. Τα προσχήματα σώζονται, η αρετή τεκμαίρεται και η κανονιστική φερεγγυότητα του φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος παραμένει άθικτη. Από την άποψη αυτή, ισχύουν ακόμη οι διεισδυτικές παρατηρήσεις του Μακιαβέλι. Η μυθική και συνάμα μυθοποιητική αξιοπιστία του εγγράφου επιτρέπει στους ισχυρούς να εμφανίζονται συνεπείς με μια τυποποιημένη και απο-ουσιαστικοποιημένη ειλικρίνεια. Τα πράγματα παρουσιάζονται με τρόπους που να υποδεικνύουν ότι «όλοι μπορούν να παρατηρούν πώς μοιάζεις, αλλά λίγοι βλέπουν πώς πραγματικά είσαι».

5. ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ. ΔΥΣΤΟΚΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ας επανέλθουμε τώρα στη σημερινή κατάσταση εστιάζοντας σε τρέχουσες εξελίξεις. Η διαφθορά θεωρείται πλέον ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα των δημοκρατιών, ώριμων ή ανώριμων. Σε όλες τις χώρες τα φαινόμενα των πρακτικών διαφθοράς φαίνεται να πολλαπλασιάζονται. Ασφαλώς, ο ισχυρισμός αυτός είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί με πραγματολογικά ακριβείς εγκληματολογικές στατιστικές. Τα περισσότερα συγκριτικά δεδομένα για τη διαφθορά δεν αναφέρονται σε αντικειμενικά επαληθεύσιμα φαινόμενα. Προέρχονται από δευτερογενείς πηγές και δείκτες ή συνάγονται έμμεσα από τις κρατούσες κοινωνικές παραστάσεις είτε του γενικού κοινού είτε κάποιων ειδικά επιλεγμένων ομάδων αναφοράς. Οι ευρέως δημοσιοποιούμενες περιοδικές εκθέσεις της Διεθνούς Διαφάνειας και, κυρίως, η πολιτική και ιδεολογική χρήση που γίνεται στην ιεραρχική κατάταξη των χωρών με βάση την υποτιθέμενα αχαλίνωτη διαφθορά των διοικήσεών τους στηρίζονται κυρίως σε έρευνες κοινής γνώμης και στην επεξεργασία σύνθετων στατιστικών δεικτών. Όσο μεθοδολογικά επεξεργασμένες και αν είναι αυτές οι προσεγγίσεις, δεν είναι δυνατόν να μας παράσχουν αξιόπιστο συγκριτικό υλικό. Η διαφθορά συνιστά μια τυπικά «χαρτογιακάδικη» εγκληματική συμπεριφορά, αλλά μόνον η κορυφή του παγόβουνου μπορεί ίσως να διακρίνεται καθαρά.

Είναι αξιοσημείωτο, επίσης, ότι η νομική ουσία της παραβίασης που συνιστά η διαφθορά δεν μπορεί να οριστεί με ακρίβεια. Πράγματι, δεν υφίσταται καμία ποινική παράβαση που να ονοματοθετείται ως διαφθορά.¹³ Η λέξη

13. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως κολάσιμες πράξεις περιγράφονται στον Ποινικό Κώδικα

χρησιμοποιείται ως ένας όρος γένους που καλύπτει ένα ευρύτατο σύνολο ηθικά στασιαζόμενων καταστάσεων, συγκεχυμένων ταξινομικών διακρίσεων και μορφών στρεβλωμένης νομιμότητας. Έστω και αν η δωροληψία και άλλα ειδικότερα αδικήματα προσδιορίζονται με περισσή επιμέλεια στους ποινικούς κώδικες των περισσότερων φιλελεύθερων κρατών, οι περιγραφές των αντικειμενικών υποστάσεων του εγκλήματος, οι τρόποι διώξής του και, ιδιαιτέρως, ο βαθμός κοινωνικής ανοχής των πρακτικών διαφθοράς ποικίλλουν πάρα πολύ από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή. Ακόμη και σήμερα —και παρά την οικουμενικά κυρίαρχη ρητορική της «αντι-διαφθοράς» που οδηγεί σε ολοένα μεγαλύτερη αποκάλυψη και εντατικοποίηση των ελέγχων όλων των «ύποπτων» πράξεων—, οι περιπτώσεις άσκησης διώξεων παραμένουν στην ουσία περιορισμένες. Με αυτή την έννοια, εξίσου περιορισμένη εμφανίζεται και η αξία των ερευνών και των συγκριτικών στατιστικών. Στην καλύτερη περίπτωση, αναφέρονται στις τρέχουσες κοινωνικές παραστάσεις περί διαφθοράς, όπως αυτές εξελίσσονται σε συνάρτηση με τα μεταβαλλόμενα επίπεδα κοινωνικής ανοχής των μορφών παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.¹⁴

Διάφορες επιμέρους και εξειδικευμένες παραβατικές συμπεριφορές των μελών της δημοσιοϋπαλληλίας (δωροληψία, απιστία περί την υπηρεσία, κατάχρηση δημοσίου χρήματος κ.λπ.), όχι όμως μία εν γένει πρακτική διαφθοράς.

14. Η διαφοροποίηση των κοινωνικών προσλήψεων της διαφθοράς μπορεί να τεκμηριωθεί με βάση τις ταξινομήσεις της τρέχουσας πολιτικής επιστήμης. Η «φαιάν», η «λευκή» και η «γκρίζα» διαφθορά διακρίνονται αυστηρά μεταξύ τους, ανάλογα με τα μεταβαλλόμενα επίπεδα κοινωνικής ανοχής των τυπικά διεφθαρμένων πρακτικών (βλ. A.J. Heidenheimer κ.ά., *Political Corruption*, Transaction Publishers, New Brunswick & Λονδίνο 1990). Αυτή η διάκριση μπορεί ίσως να δημιουργεί σύγχυση από νομική άποψη, είναι όμως κοινωνιολογικά έγκυρη. Και τούτο διότι, σε αντίθεση με τις περισσότερες ποινικές παραβάσεις, οι πρακτικές διαφθοράς είναι κολάσιμες μόνο στον βαθμό που θεωρούνται «κοινωνικά παρεκκλίνουσες». Έτσι, και ανάλογα πάντοτε με το κοινωνικό περιβάλλον, δώρα μικρής αξίας ή κάποιες μορφές «μικροδωροδοκίας» των δημοσίων υπαλλήλων μπορεί κάλλιστα να είναι αποδεκτές, ακόμη και ενίοτε επιβεβλημένες. Πολύ περισσότερο το ίδιο ισχύει στο πλαίσιο των πολύπλοκων νόμων και συστημάτων που ρυθμίζουν τους τρόπους και το ύψος ιδιωτικών «εισφορών» σε κόμματα και πολιτικούς. Παρομοιώδες έχει μείνει το σχόλιο του αείμνηστου Ανδρέα Παπανδρέου για τις δραστηριότητες ενός κρατικού αξιωματούχου: «Μπορεί κανείς να καταλάβει και να συγχωρήσει ένα δωράκι. Αλλά 500 εκατ. δραχμές είναι πάρα πολλά λεφτά». Ανεξάρτητα από άλλα χαρακτηριστικά της, η κολάσιμη διαφθορά διαφέρει από την κλοπή και άλλα οικονομικά εγκλήματα. Το οικονομικό της περιεχόμενο θα πρέπει να ξεπερνά ένα (μεταβλητό) ποσοτικό *minimum*. Επιπρόσθετα, πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ ότι αυτό το ποσοτικό στοιχείο δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως συνάρτηση των «χαλαρών πθών» που επικρατούν σε κάποιες πολιτικά «υπανάπτυκτες» κοινωνίες. Όλες οι λεπτομερείς νομοθεσίες που προσπαθούν να οριοθετήσουν τις πραγματολογικές διαστάσεις της «μαύρης» διαφθοράς, ορίζουν και αξιακά «όρια»

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, είναι οίγουρο ότι, στον σημερινό κόσμο, φαίνεται να πληρούνται για πρώτη φορά στην ιστορία ορισμένες «αντικειμενικές συνθήκες» για την πύκνωση των πρακτικών διαφθοράς. Ακόμη και αν η εξάπλωση τέτοιων πρακτικών δεν μπορεί να τεκμηριωθεί στατιστικά, φαίνεται πως όλοι μας πια έχουμε μια οδυνηρή «επίγνωση», ότι η ορατή κορυφή αυτού του διογκωμένου παγόβουνου αντιστοιχεί σε θεαματικές μεταβολές των προτύπων συμπεριφοράς.¹⁵ Ποτέ μέχρι τώρα δεν ήταν τόσο έντονη και τόσο επώδυνη η ανησυχία του κοινού για την προϊούσα «κατάλυση του δημόσιου ήθους». Τόσο ώστε καθίσταται σαφές πως αυτή η ανησυχία για τη διαφθορά δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί ότι περιορίζεται σε καθυστερημένα (ή «αυταρχικά») κράτη. Το πρόβλημα δεν έχει να κάνει με την ηθική αλλά με την πολιτική.

Κατά συνέπεια, το κύριο ερώτημα πρέπει να επικεντρωθεί στις κοινωνικές αιτίες που βρίσκονται πίσω από την υποτιθέμενη οικουμενική «παρακμή» των δημόσιων ηθών, τόσο σε διοικητικό όσο και σε «πολιτικό» επίπεδο. Και τούτο, διότι είναι αυτονόητο ότι μείζονες μεταλλαγές στην ιδεολογία και την

ως προς το αποδεκτό ή μη των δώρων που δέχονται οι δημόσιοι υπάλληλοι. Και αυτό δεν θα πρέπει ασφαλώς να εκληφθεί ως λογική ασυνέπεια. Αντανακλά τρέχουσες ιδέες σχετικά με το είδος των πράξεων διαφθοράς που μπορεί να θεωρηθούν ηθικά καταδικαστέες και πολιτικά κολάσιμες. Η συμβολική «καθαρότητα» του δημόσιου χώρου δεν απειλείται από μικρές παραβιάσεις ενός ούτως ή άλλως αδύνατου διαχωρισμού μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού.

15. Από αυτή την άποψη, καμία χώρα δεν εξαιρείται. Ο πρίγκιπας Consort της Ολλανδίας υποχρεώθηκε να παραιτηθεί από τον θρόνο όταν βρέθηκε μπλεγμένος στο σκάνδαλο της Λόκχιντ, τη δεκαετία του 1960. Από την άλλη πλευρά όμως, λίγοι ήταν εκείνοι που τιμωρήθηκαν για την ανάμιξή τους στα περίφημα σκάνδαλα *tangentopoli* στην Ιταλία, όπου αποκαλύφθηκε ότι πλειάδα υπαλλήλων από όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας διαπραγματεύονταν απ' ευθείας με τη Μαφία. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της κυβέρνησης Μπους: οι αδιαφάνεις και προσωποπαγείς σχέσεις της με μεγάλες εταιρίες στην υπόθεση του Πολέμου του Κόλπου θεωρούνται γενικώς ως «φυσιολογική», αν και απεχθής, συνέπεια του ισχύοντος προεδρικού συστήματος «διανομής θέσεων και αξιωματών». Το ίδιο ισχύει για την ελαστική αντιμετώπιση που είχαν οι πρόεδροι Κολ και Σιράκ. Ακόμη, σχεδόν ξεχάστηκε ότι εννέα από τους 15 πρωθυπουργούς της Ιαπωνίας ήταν αναμειγμένοι σε σκάνδαλα διαφθοράς. Για να μην αναφερθούμε στον γνωστό σε όλους ανήθικο ρόλο των «ολιγαρχών» στη μετα-σοσιαλιστική Ρωσία. Φαίνεται έτσι ότι τα χαλαρά πολιτικά ήθη έγιναν ο κανόνας. Και φυσικά, οι λιγότερο εμφανείς μορφές διαφθοράς καθίστανται κοινή πρακτική. Η σύζυγος του Μπλερ πληρώθηκε με ένα αστρονομικό ποσό για τις νομικές υπηρεσίες της στην υπόθεση της διεκδίκησης δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε δημευμένες εκτάσεις της κατεχόμενης Κύπρου. Ο Σρέντερ ανταμείφθηκε παχυλά ως σύμβουλος ρωσικών εταιριών πετρελαίου, λίγες μέρες μετά την αποχώρησή του από τη θέση του Καγκελάριου. Σήμερα, φαίνεται πως η παλιομοδίτικη «αρετή» δεν είναι απαραίτητη για τη γυναίκα του Καίσαρα ή για τον μετέπειτα βίο του ίδιου του Καίσαρα.

ηθική ουδέποτε συντελούνται σε κοινωνικό κενό. Υπ' αυτή την έννοια, η αυξανόμενη συχνότητα πρακτικών διαφθοράς στη δημόσια σφαίρα δεν μπορεί να ερμηνευθεί ικανοποιητικά με αυτό που συχνά ορίζεται, κατά τρόπο αυτοαναφορικό, ως γενικευμένη ηθική ή ιδεολογική κρίση.

Από αυτή τη σκοπιά, και λαμβάνοντας υπ' όψη όσα προαναφέρθηκαν, είναι εύλογο το πρόβλημα της προϊούσας «ηθικής κρίσης» να συσχετισθεί με τη μεταβολή της δομής, των λειτουργιών και των κοινωνικών παραστάσεων αυτού που θεωρείται ότι συγκροτεί τον «δημόσιο χώρο». Μπορεί, λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι οι μορφές συνάρθρωσης και η πιθανή επικάλυψη ανάμεσα σε διακριτούς κανονιστικούς κώδικες του δημόσιου και του ιδιωτικού συνδέονται στενά με τις συντελούμενες δομικές μεταβολές. Οι γοργές αντικειμενικές αλλαγές στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας αντανakλώνται ευθέως στις κοινωνικές προσλήψεις του εξιδανικευμένου διαχωρισμού μεταξύ των επιμέρους «σφαιρών» και, ακόμη περισσότερο, στην εννοιοθέτηση των κανονιστικών παραβιάσεων των μεταξύ τους ορίων.

Πράγματι, η τελευταία εικοσαετία σηματοδεύτηκε από σημαντικές ιστορικές αλλαγές στη δομή και τις λειτουργίες της κρατικής εξουσίας. Το περίφημο «τέλος της ιστορίας» δεν αναφέρεται μόνο στον αιφνίδιο αφανισμό των σοσιαλιστικών χωρών ή στον οικουμενικό θρίαμβο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αυτό το τέλος της ιστορίας αναφέρεται επίσης στο πώς επηρεάζουν αυτές οι εξελίξεις –σε συνδυασμό με την παρακμή του κενύοναιου κράτους– την ευρύτερη πρόσληψη για την πολιτική και για τον συνολικό ρόλο και λειτουργία του καπιταλιστικού κράτους. Το «παγκοσμιοποιημένο» (ή, αλλιώς, «νεο-φιλελεύθερο», «μετα-μοντέρνο» ή «μετα-φορντικό») πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον άλλαξε βαθιά τις τρέχουσες παραστάσεις για τις πρακτικές και τις αρμοδιότητες του δημόσιου χώρου.

Μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο, αναφέρονται ακολούθως συνοπτικά ορισμένες σημαντικές μεταβολές που αφορούν τις ιστορικές μορφές συνάρθρωσης των δραστηριοτήτων του δημόσιου και του ιδιωτικού πεδίου. Ήταν πράγματι δύσκολο για τη νέα παγκόσμια τάξη να απαλλαγεί από τις θεμελιώδεις ιδέες του φιλελευθερισμού. Το κράτος δικαίου, το σύστημα διεθνών σχέσεων, η ιδέα της κυριαρχίας, η σύλληψη του δημόσιου ως χώρου που υπηρετεί τα συλλογικά συμφέροντα, ο αυστηρός διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας και, ακόμη, η εξιδανικευμένη ακεραιότητα της οριοθετημένης συλλογικής (πολιτικής και κοινωνικής) οντότητας, είναι μερικές μόνον από τις βασικές ιδεολογικές κατασκευές του νεωτερικού φιλελευθερισμού. Και όπως εξελίσσονται τα πράγματα σήμερα, οι περισσότερες από αυτές τις θεμελιακές αρχές

του φιλελευθερισμού φαίνεται να βουλιάζουν στη λήθη μιας έρημης χώρας συμβόλων και εννοιών.

Πράγματι, η παγκοσμιοποίηση επέφερε πρώτα απ' όλα σημαντικούς περιορισμούς στην πραγματική εξουσία παρέμβασης των κυρίαρχων επικρατειών πολιτειών. Οι θεσμοθετημένοι περιορισμοί της φιλελεύθερης κρατικής εξουσίας που οροθετούνται μέσα στα εδαφικά και δικαιοδοτικά όρια του εθνικού κράτους δικαίου, προχώρησαν πολύ πέρα από το αρχικό τους φάσμα. Στα πλαίσια της λεγόμενης «νέας διεθνούς τάξης», τα περισσότερα κράτη υποχρεώνονται να πειθαρχούν σε αποφάσεις που λαμβάνονται έξω από τα παραδοσιακά όρια του πολιτικού συστήματος,¹⁶ και να ανοίγουν τα σύνορά τους σε υπερ-επικρατειακά δικαιώματα και συμφέροντα.¹⁷ Η απο-επικρατειοποίηση είναι συνώνυμη ενός συναφούς, συμβολικού, απ- και επαν-εντοπισμού της πολιτικής εν γένει. Η ελευθερία στο εμπόριο, στις επενδύσεις και στην κινητικότητα του κεφαλαίου (και, κάτω από τελείως διαφορετικές συνθήκες, στην κινητικότητα της εργασίας) πρέπει στο εξής να προάγονται, να προστατεύονται και να ενισχύονται σε οικουμενική κλίμακα, ανεξάρτητα από το τι αντιπροσωπεύουν και από πού προέρχονται.¹⁸ Το εθνικό κράτος δεν είναι πλέον το αυθύπαρκτο πεδίο άσκησης μιας κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας

16. Ο Ούλριχ Μπεκ είναι επιγραμματικός: «Ό,τι μέχρι τώρα θεωρείτο μη-πολιτικό γίνεται πολιτικό».

17. Η υιοθέτηση του ελεύθερου εμπορίου είναι ένας μόνον από τους θεσμικούς περιορισμούς της εξουσιαστικής ευχέρειας του εθνικού κράτους να παρεμβαίνει στην οικονομία. Το ίδιο συμβαίνει και στις περιπτώσεις της πλήρους απελευθέρωσης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών και της ελεύθερης μεταφοράς κεφαλαίων. Τον κύκλο θα κλείσει η «ελευθερία των επενδύσεων», όταν περατωθούν αιώως οι σχετικές διαπραγματεύσεις. Φαίνεται πως στο εξής κανένα σώμα πολιτών δεν θα δικαιούται να ορίζει το κοινό (γενικό) συμφέρον τους, αποκλείοντας τους «εκτός» από κάθε είδους επιχειρηματικής δραστηριότητας στη δική τους επικράτεια.

18. Η άνηση των «εξωχώριων» επιχειρήσεων είναι σύμπτωμα των πρόσφατων εξελίξεων. Το γεγονός ότι πολλές χρηματοπιστωτικές συναλλαγές διεξάγονται πλέον έξω από τα πλαίσια της επικρατειακής κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, είναι κάτι που ανοίγει τον δρόμο στη βαθμιαία επικράτηση τέτοιων μορφών επιχειρηματικής δράσης σε πλανητική κλίμακα. Η ανεμπόδιση στην κινητικότητα μεταξύ εξωχώριων και επιχώριων οικονομικών συναλλαγών διευκολύνει να εκπληρωθεί εν μέρει η παλιά εκείνη φαντασίωση για την έλευση μιας εποχής όπου ο καπιταλισμός θα μπορούσε επιτέλους να απελευθερωθεί από κάθε πολιτικό περιορισμό. Έτσι, φαίνεται να επιβεβαιώνεται, αλλά αντεστραμμένος, ο νόμος του Gresham. Όπως και να το δει κανείς, το «κακό» πολιτικό χρήμα επικρατεί του «καλού» πολιτικού χρήματος. Ακόμη και η δικαιοσύνη, το σημαντικότερο προνόμιο της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, φαίνεται να εγκαταλείπει το συμβολικό της μονοπώλιο προς όφελος του ιδιωτικού χώρου. Στο μέλλον, οι διαφορές που θα ανακύπτουν στις περισσότερες διεθνείς συναλλαγές θα επιλύονται μέσα από θεσμοποιημένες μορφές ιδιωτικής διαιτησίας. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω.

και μιας πρωτογενούς κανονιστικής αυτονομίας. Το παγκοσμιοποιημένο σύστημα συνιστά, λοιπόν, θεμελιακή ρήξη με την παραδοσιακή αντίληψη ενός περιγεγραμμένου και συνεκτικού «δημόσιου χώρου».

Από αυτή την άποψη, η συνάρθρωση του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου μοιάζει να καθίσταται εμφανώς *ασύμμετρη*. Ο δημόσιος χώρος δεν σχηματίζεται πλέον ως ισόμορφη και θεσμοποιημένη αντανάκλαση ενός αυτόνομου «σώματος πολιτών» αποτελούμενου από έναν πεπερασμένο αριθμό συμφεροντούχων ατόμων-πολιτών που ζουν και δρουν στην επικράτεια μιας «εθνικής κοινωνίας». Στο εξής, ούτε συλλογικές πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονται αποκλειστικά από ένα αυτοθεσπιζόμενο σώμα πολιτών ούτε οι πολίτες υπακούν μόνο σε αποφάσεις που λαμβάνονται από την έννομη εξουσία που τους αντιπροσωπεύει.

Έτσι, λοιπόν, οι κυρίαρχες-επικρατειακές «πολιτικές κοινωνίες» που θα έπρεπε να αντιστοιχούν στις δικές τους επικρατειακά περιγεγραμμένες «κοινωνίες πολιτών» ως δομικά ανεστραμμένη εικόνα τους, μοιάζουν να συναρθρώνονται με μία ζελατινώδη, ακαθόριστη αλλά ωστόσο πανίσχυρη δι-επικρατειακή «κοινωνία πολιτών» η οποία τελεί μέσα σ' ένα είδος α-κρατικού μετα-πολιτικού κενού. Αν, λοιπόν, θέλει κανείς να κυριολεκτήσει, δεν μπορεί καν να μιλά για έναν θεσπισμένο διαχωρισμό μεταξύ δύο συνεκτικών και αυτοτελών «σφαιρών». Στον βαθμό που η ιδέα ενός θεσπισμένου διαχωρισμού του ιδιωτικού και του δημόσιου συνεπάγεται μια δομική και λογική συνάρθρωση των συστατικών του μερών, σήμερα οδεύουμε προς μια πρωτόφαντη μορφή διαχωρισμού μεταξύ ενός περιορισμένου και φριγμένου εθνικού δημόσιου χώρου και μιας απερίορστης και ανέλεγκτης διεθνούς κοινωνίας πολιτών. Τα δύο αρχετυπικά συστατικά του φιλελεύθερου συστήματος συλλογικών παραστάσεων βαθμιαία στερούνται των κοινών σημείων αναφοράς τους. Αναπόφευκτα, ένας διαχωρισμός που ήταν μεν συνήθως τεχνητός, αλλά παρέμενε εν τούτοις θεσμικά εναργής και ιδεολογικά δεσμευτικός, καθίσταται σήμερα καθαρά θεατρικός.

Και εδώ ακριβώς έγκειται η κύρια καινοτομία της εποχής μας: όπως φράνεται να εξελίσσονται τα πράγματα σήμερα, μία απ-εντοπισμένη, απο-εδαφοποιημένη «κοινωνία» «δικαιωματούχων» ελεύθερων ατόμων, μπορεί να αναπτύσσει, να υπηρετεί και να προάγει τα συμφέρόντά τους πολύ πέραν των ορίων του κοινωνικού συμβολαίου που ενσωμάτωνε τους πολίτες σε μια κλειστή και συνεκτική επικρατειακή πολιτεία οργανωμένη σε κυρίαρχο «κράτος». Καθίσταται έτσι προφανές ότι η ιδέα του δημόσιου και του ιδιωτικού δεν μπορεί να περιοριστεί στα σύνορα μιας κλειστής, κοινής συλλογικής οντότη-

τας. Το χωροταγμένο επικρατειακό έδαφος όπου μπορεί να αναπτύσσεται διάλογος και να λαμβάνονται αποφάσεις για κοινά συμφέροντα, υπονομεύεται στις πιο ουσιώδεις προϋποθέσεις του. Η νέα, καταφανώς *ασύμμετρη συνάρθρωση* μεταξύ ιδιωτικών συμφερόντων και οργανωμένων πολιτειών αντανakλά μια μετατόπιση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων και μια σύστοιχη μεταβολή στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δικαιούται κανείς να υποθέσει ότι η παρακμή του δημόσιου ήθους συνδέεται με μία προϊούσα απαξίωση των περισσότερων μορφών εσωτερικευμένων «δημόσιων καθηκόντων» που απορρέουν από το κοινωνικό συμβόλαιο.¹⁹ Στον βαθμό που η θεμελιώδης υποχρέωση σεβασμού του νόμου μπορεί σταδιακά να παραβιάζεται από φορείς και συμφέροντα που έχουν την ικανότητα να κινούνται ελεύθερα μέσα και έξω από το κυρίαρχο επικρατειακό σύστημα νόμων, είναι ξεκάθαρο ότι οι ιθαγενείς νομοταγείς πατριώτες βρίσκονται σαφώς σε μειονεκτική θέση. Και αυτό μοιραία έχει συνέπειες για τις κυρίαρχες μορφές παραστάσεων γύρω από τα όρια και το νομικό καθεστώς των ανταγωνιστικών συμφερόντων.

Μέχρι πρόσφατα, κανονιστικός διαχωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού κώδικα συμπεριφοράς μπορούσε να θεοπίζεται και να αναπαράγεται χωρίς συνεχείς και μείζονες τριβές. Δημόσια ήθη και δημόσια ηθική συνδέονταν μέσα σ' έναν εξιδανικευμένο κόσμο στον οποίο ατομικά δικαιώματα και δημόσια καθήκοντα μπορούσαν από κοινού να γίνονται σεβαστά και να καταξιώνονται στα χωριστά πεδία τους. Στο παραδοσιακό φιλελεύθερο σύστημα δεν υπήρχε κάποια εγγενής ιδεολογική αντιπαλότητα ανάμεσα σε φορείς ιδιωτικών συμφερόντων και σε φορείς δημοσίων καθηκόντων.

19. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε όλες τις φιλελεύθερες κοινωνίες, η τυπικά φιλελεύθερη εννοιοθέτηση του ελεύθερου ατόμου αναγνωρίζει μόνον τα «καθήκοντα» και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το κοινωνικό συμβόλαιο. Το *δημόσιο καθήκον* μπόρεσε να υπάρξει μόνο μέσα από τη φετιχοποίηση του έθνους-κράτους ως απαραίτητου διανοητικού και ηθικού αντίβαρου στην απροϋπόθετη κεντρικότητα των ατομικών δικαιωμάτων. Οι έννοιες της «αρετής» και της ανιδιοτελούς «δημόσιας υπηρεσίας» έδωσαν την ιστορική λύση στην αδυναμία της όποιας κοινωνίας να αναπαράγεται μόνο με βάση τη γενίκευση των μορφών «τοαματζίδικης» συμπεριφοράς. Ακόμη κι αν φαίνεται να αντιφάσκει προς την καθαρότητα του φιλελεύθερου δόγματος, ο επιτακτικός σεβασμός του δημόσιου καθήκοντος και της δημόσιας ευθύνης ήταν η απαραίτητη ιστορική προϋπόθεση για την επιβίωση και την αναπαραγωγή των οργανωμένων κοινωνιών και των θεσμοποιημένων μορφών πολιτικής εξουσίας. Ταυτόχρονα, αυτό εξηγεί γιατί ήταν ιστορικά αναπόφευκτος ο διαχωρισμός του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου: οι ασυγκράτητοι «τοαματζίδες» και οι ευσεβώς «υπάκουοι πολίτες» μπορούν να συνυπάρχουν μέσα σε ένα δυαδικό κανονιστικό σύστημα του οποίου οι εγγενείς αντιφάσεις μπορεί να ξεπεραστούν μέσα από έναν θεμελιώδη εννοιακό διαχωρισμό των δύο πόλων του.

Είναι ακριβώς ως προς αυτό το σημείο που τα πράγματα φαίνεται πως έχουν αλλάξει ριζικά. Η βαθμιαία κατάλυση της αξιοπιστίας του δημόσιου πεδίου είναι ένα μόνον από τα στοιχεία που πρέπει να σκεφτεί κανείς. Πέρα απ' αυτό, το αίσθημα απογοήτευσης φαίνεται πως αγγίζει όλους τους κανονιστικά προστατευόμενους θεσμούς, όπως είναι η εκκλησία, τα συλλογικά σώματα που αναπτύσσονται στον αποκαλούμενο «τρίτο τομέα» της κοινωνίας πολιτών και, πιο σημαντικό ακόμη, το ίδιο το κράτος. Οι ρυθμιστικοί κανόνες του αυτο-εντρυφούντος «*homo economicus*» έχουν διεισδύσει στο τελευταίο συμβολικό φρούριο, όπου τα ιδιωτικά συμφέροντα εξακολουθούσαν να θεωρούνται ότι βρίσκονται εκτός των ορίων του. Η έλευση της μετα-επικρατεϊκής κοινωνίας της μαζικής επικοινωνίας οδήγησε σε έναν οικουμενικής κλίμακας ανταγωνισμό όλων των κοινωνιών, ανεξάρτητα από τον τόπο που εργάζονται, δρουν και επιβιώνουν. Στο εξής, ο οικονομικός, πολιτικός και συμβολικός ανταγωνισμός δεν περιορίζεται στην αγορά.

Αυτή η εξέλιξη αντανακλάται ευθέως στη φθορά όλων των κανόνων συμπεριφοράς που έχουν σχέση με τις μορφές εσωτερικής της «αίσθησης καθήκοντος». Και όπου υπάρχει ελαττωμένη αίσθηση καθήκοντος, δεν μπορεί να υπάρχει αίσθηση παραβίασης των κανόνων που έχουν να κάνουν με συλλογικά πεπρωμένα. Είναι προφανές ότι οι συμπεριφορές στη σφαίρα της οικονομίας τείνουν να σφραγίζονται από γενικευμένα σύνδρομα «τζαμπατζή». Ο αρχετυπικός «οικονομικός άνθρωπος» αποδεσμεύεται βαθμιαία από τους περισσότερους κανονιστικούς περιορισμούς που του είχαν επιβληθεί από το κοινωνικό συμβόλαιο.

6. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΧΡΗΜΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΥΠΟΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες η καθημερινή λειτουργία του πολιτικού συστήματος έχει υποστεί και άλλες αλλαγές, οι οποίες επιτείνουν τις τάσεις που ήδη περιγράψαμε. Πράγματι, η παγκοσμιοποίηση συνέβαλε στην περαιτέρω παγίωση αυτού που μοιάζει να συνιστά δομική μεταβολή των κοινωνικών και ιδεολογικών όρων του πολιτικού ανταγωνισμού. Την τελευταία εικοσαετία, στις περισσότερες αναπτυγμένες δημοκρατίες παρατηρείται σημαντική συρρίκνωση των περιθωρίων και του εύρους των τρεχουσών πολιτικών επιλογών, μια συναφής σύγκλιση των προγραμμάτων των κυρίαρχων κομμάτων και μια εντεινόμενη αποσύνδεση του πολιτικού λόγου από θεμελιώδη τα-

ξικά ζητήματα.²⁰ Η νέα εποχή του καπιταλισμού, που με κομπασμό παρουσιάζεται ως η εποχή που έφερε επιτέλους το «τέλος της ιδεολογίας, της πολιτικής και της ουτοπίας», είναι συνώνυμη με την ανάδυση ενός συνόλου νέων κανόνων για το «μετα-μοντέρνο» *teatrum politicum*. Πολύ συνοπτικά, οι νέες αυτές τάσεις μπορεί να στοιχειοθετηθούν στα ακόλουθα σημεία:

I. Η οικουμενική επικράτηση της ανταγωνιστικής εργαλειακής ορθολογικότητας μέσα σ' έναν ψυχαναγκαστικά «αναπτυσσόμενο» κόσμο, έχει οδηγήσει σε δραστικό περιορισμό των οικονομικών και δημοσιονομικών επιλογών. Αυτό προκάλεσε διογκούμενη απογοήτευση στις κοινωνίες η οποία είχε ως συνέπεια την απώλεια της αξιοπιστίας όλων των βασικών κομματικών σχηματισμών και τη συνακόλουθη απο-πολιτικοποίηση πλατιών στρωμάτων των πολιτών. Η περίφημη «εξασθένιση του ταξικού παράγοντα» αντικρίζεται ξεκάθαρα σε μια εντυπωσιακή «απομάγευση» του πολιτικού λόγου. Το κεντρικό και ρητό διακύβευμα των πολιτικών ανταγωνισμών αφορά πλέον μόνο στη βελτιστοποίηση των όρων της οικονομικής ανάπτυξης.

II. Στην εξέλιξη αυτή μπορεί να αποδοθεί, σε μεγάλο βαθμό, η φθίνουσα καμπύλη στην «ενδογενή» χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων, ιδιαίτερα όσων στηρίζονται στη μαζική κινητοποίηση των μελών και των οπαδών τους που παραδοσιακά οργανώνονται σε συνδικάτα και επαγγελματικές οργανώσεις. Η σταδιακή επικράτηση «τζαμπατζιδίκων» συμπεριφορών στην καθημερινή ζωή οδήγησε αναπόφευκτα σε μείωση της εθελοντικής εισφοράς σε πόρους και σε ενέργεια. Στις νέες αυτές συνθήκες, οι οργανωτικές λειτουργίες των κομμάτων εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από τις υπηρεσίες των επαγγελματιών της αγοράς. Και αυτό, με τη σειρά του, οδηγεί σε αυξανόμενη εξάρτηση του πολιτικού υποσυστήματος από τη συνεχή ροή χρηματικών πόρων που το ίδιο αδυνατεί να συγκεντρώσει.

III. Επιπρόσθετα, οι πολιτικοί ανταγωνισμοί που έχουν ως κέντρο τους τα πολιτικά κόμματα φαίνεται πως γίνονται όλο και πιο δαπανηροί. Πράγματι, σε ένα διαρκώς απο-πολιτικοποιούμενο περιβάλλον, η αποτελεσματικότητα της πολιτικής επικοινωνίας εξαρτάται υποχρεωτικά από τη συνεχή κάλυψη των media, την προπαγάνδα και τις εκλεπτυσμένες τεχνικές της δημοσιότητας και

20. Για την ανάπτυξη που ακολουθεί, βλ. Constantine Tsoukalas, «Globalization and the Executive Committee: Reflections on the Contemporary Capitalist State», στο Leo Panich κ.ά. (επιμ.), *The Globalization Decade. A critical reader*, Merlin, Λονδίνο 2004, σ. 176 κ.ε. Επίσης, του ιδίου, «Relative Autonomy and its Changing Formes», στο S. Aronowitz - P. Bratsis (επιμ.), *Paradigm Lost. State Theory Reconsidered*, Minnesota U.P., Μινεάπολη 2002, σ. 221 κ.ε.

των δημόσιων σχέσεων –ιδιαίτερα μάλιστα σε προεκλογικές περιόδους. Η αναγνωρισιμότητα και το κύρος κερδίζονται και χάνονται όχι σε σχέση με τη σημασία των εκάστοτε πραγματικών πολιτικών διακυβευμάτων, αλλά σε συνάρτηση με την αποτελεσματικότητα των διεισδυτικών μεθόδων πολιτικής επικοινωνίας, που συνήθως εφαρμόζονται και προωθούνται από υψηλά αμειβόμενους επαγγελματίες του είδους. Σε όλα τα πεδία, το κόστος ενός ολοένα και πιο θεατρικού δημοκρατικού ανταγωνισμού αναπόφευκτα εκτινάσσεται στα ύψη.

IV. Εν όψει όλων αυτών, είναι προφανές ότι οι περισσότεροι ανταγωνιστικοί πολιτικοί σχηματισμοί πάσχουν από ένα χρόνιο και αυξανόμενο χρηματοοικονομικό έλλειμμα. Οι πολιτικές δαπάνες οι οποίες είναι αναγκαίες για την αναπαραγωγή ενός κομματικού συστήματος οργανωμένου με τη μορφή διαρθρωτικών ολιγοπωλίων δεν μπορεί να καλυφθούν από εθελοντικές «μικρο-εισφορές», και αυτό προφανώς οδηγεί στην ανάγκη να εξευρεθούν νέοι τρόποι εξωγενούς χρηματοδότησης. Όμως, αυτή η φρενήρης αναζήτηση πόρων δεν αφορά μόνον τα κόμματα. Τώρα πλέον, κάθε πρόσωπο που εμπλέκεται στο πολιτικό παίγνιο είναι υποχρεωμένο να καλλιεργεί τη δημόσια persona του. Η διάθεση προσωπικών οικονομικών πόρων είναι μια τεχνική προϋπόθεση για την επιτυχή συμμετοχή σε ένα παιχνίδι που όποιος χάσει απειλείται με ολική εξαφάνιση. Στο εξής, κανείς δεν μπορεί να παρακάμψει τους κανόνες που επιβάλλει η πολιτική επικοινωνία

Όλοι αυτές οι τάσεις και εξελίξεις οδηγούν στο φλέγον ζήτημα του «*πολιτικού χρήματος*». Είναι λίγο-πολύ σαφές, πλέον, σε όλους όσοι εμπλέκονται στο πολιτικό παιχνίδι, ότι το πολιτικό υποσύστημα απειλείται από μια διαρκή και αξεπέραστη κρίση των όρων αναπαραγωγής του. Η διαθεσιμότητα νέων εξωγενών πηγών χρηματοδότησης αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για έναν τελεοφόρο πολιτικό ανταγωνισμό, είτε πρόκειται για οργανωμένα κόμματα είτε για μέλη του πολιτικού προσωπικού.²¹ Αν το αυξανόμενο κόστος δεν καλύπτεται, οι πιθανότητες ανάπτυξης ανταγωνιστικών πολιτικών δραστηριο-

21. Θα πρέπει εδώ να υπογραμμισθεί ότι τον τελευταίο αιώνα σημειώθηκαν θεαματικές αλλαγές στους τρόπους στρατολόγησης του πολιτικού προσωπικού στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες. Ακόμη και στα αστικά κόμματα, η πολιτική σταδιοδρομία είναι πλέον ανοιχτή σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Το αποτέλεσμα βέβαια είναι ότι πολλοί πολιτικοί βρίσκονται σε αντικειμενικά αδυναμία να χρηματοδοτήσουν με ίδιους πόρους την πολιτική φιλοδοξία τους. Όμως το «χάσμα δαπανών» δεν αφορά μια περιορισμένη μερίδα «ανερχόμενων» πολιτικών. Αντίθετα, έχει γίνει κυρίαρχο χαρακτηριστικό του συνολικού συστήματος πολιτικού ανταγωνισμού. Η εξωγενής χρηματοδότηση του ανταγωνιστικού πολιτικού παιγνίου δεν είναι η έκτακτη συνθήκη αλλά το δομικό συστατικό του.

τήτων ελαχιστοποιούνται. Έτσι, έστω και με τρόπο έμμεσο, οι μεγιστοποιητικοί κανόνες της αγοράς διεισδύουν στον εξιδανικευμένο στίβο της ανταγωνιστικής πολιτικής.

Οι επισημάνσεις αυτές αναφέρονται στη «ζήτηση» που αναπτύσσεται από ένα σχετικά κλειστό κοινωνικό υποσύστημα (και από τα αυτόκλητα μέλη του), το οποίο αναζητά πρόσφορα μέσα για να διασφαλίσει την εσωτερική αναπαραγωγή του. Θα στραφούμε τώρα στην πλευρά της «προσφοράς». Και αυτό γιατί, σε μια κοινωνία της αγοράς, οι δαπάνες δεν μπορεί και δεν πρόκειται να καλυφθούν εθελοντικά, αν αυτή η κάλυψη δεν ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα συμφέροντα των πιθανών «χορηγών». Από την άποψη λοιπόν αυτής της προσφοράς, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής:

I. Ένα ολοένα μεγαλύτερο μέρος του συνόλου των κρατικών αποφάσεων συνίσταται στην επιλογή διαφόρων μορφών οικονομικών συναλλαγών που έχουν άμεση σχέση με συμφέροντα μεγάλων επιχειρήσεων. Οι ιδιωτικοποιήσεις, οι στρατιωτικές δαπάνες, τα δημόσια έργα και όλες οι κρατικές προμήθειες σε αγοράία αγαθά και υπηρεσίες υλοποιούνται μέσα από ένα περίπλοκο σύστημα διαρκών διαπραγματεύσεων με ιδιώτες προμηθευτές, βιομηχάνους και παντός είδους μεσάζοντες.²² Οι δραστηριότητες αυτές αντιπροσωπεύουν σημαντικό μερίδιο των κρατικών προϋπολογισμών. Και είναι σαφές ότι το μερίδιο αυτό αυξάνεται αντιστρόφως ανάλογα προς τη συρρίκνωση των δραστηριοτήτων που μπορούν ακόμη να οργανώνονται υπό την άμεση αιγίδα του κράτους.²³ Καθίσταται έτσι προφανές ότι ο σκληρός ανταγωνισμός για την εξασφάλιση συμβολαίων από το δημόσιο αποτελεί δομικό στοιχείο του συστήματος λήψης κρατικών αποφάσεων.

II. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι φυσικό οι μειοδοτικές προσφορές από ενδιαφερόμενες εθνικές ή διεθνείς επιχειρήσεις και επίδοξους αναδόχους να συνοδεύονται από προσφορές ανταλλαγμάτων ποικίλου είδους.²⁴ Στις συνθήκες αυτές, το πρόβλημα μιας διαρκώς ελλοχεύουσας «τάσης προς λειτουργική διαφθορά» που υποτίθεται ότι ενδημεί στις υπανάπτυκτες χώρες, έγινε

22. Σε αυτό ακριβώς το περιβάλλον άνηψε το αξιότιμο επάγγελμα του «λομπίστα».

23. Χαρακτηριστικά, αυτή είναι μία σημαντική παράπλευρη συνέπεια της πολιτικής των ιδιωτικοποιήσεων. Ενώ το απόλυτο μέγεθος των δημοσίων δαπανών δεν έχει ουσιαστικά μειωθεί, οι άλλοτε «δημοσίου ενδιαφέροντος» δραστηριότητες οργανώνονται με βάση αποφάσεις του κράτους που προσφέρουν επικερδείς (ενδεχομένως και λεόντειες) συμβάσεις, μονοπωλιακά προνόμια και επιχορηγήσεις στον ιδιωτικό τομέα.

24. Αυτό είναι εμφανέστερο στην περίπτωση των διακρατικών μειοδοτικών διαγωνισμών. Οι «μίζες» είναι πλέον εμμέσως αποδεκτές στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες όπου, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μπορεί να είναι και αφορολόγητες.

χαρακτηριστικό γνώρισμα του συστήματος δημόσιας διοίκησης στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες. Το «πολιτικό χρήμα» αποτελεί πλέον παγκόσμιο φλέγον ζήτημα. Σε πείσμα της αρχής της αμεροληψίας του δημοσίου, είναι αναπόφευκτο τα μεγάλα συμφέροντα να μπαίνουν στην αγορά των κρατικών συμβολαίων με τρόπους που τους επιτρέπουν να μεγιστοποιούν τις ευκαιρίες τους και τα κέρδη τους.

Ειρωνικά, λοιπόν, η συρρίκνωση των αρμοδιοτήτων του κράτους όχι μόνο δεν μείωσε τις εστίες της διαφθοράς αλλά τις διευρύνει. Όταν η υποκατάσταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο κράτος αναφέρεται σε αντικείμενα που αποφασίζονται ή χρηματοδοτούνται από τις δημόσιες αρχές, είναι προφανές ότι η συνάρθρωση των ιδιωτικών και των δημοσίων συμφερόντων εξελίσσεται σε δομική. Η λογική που διέπει τις πολλαπλασιαζόμενες «συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα» είναι καταφανής: το κράτος φορολογεί, αποφασίζει, διαπραγματεύεται και χρηματοδοτεί ενώ οι ιδιώτες οργανώνουν και κερδοσκοπούν.

III. Οι σοβαρές διαστάσεις του προβλήματος σε όλο τον κόσμο φαίνονται στις επίπονες προσπάθειες αντιμετώπισής του. Δεν είναι τυχαίο ότι στις ΗΠΑ και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες εφαρμόζονται αυστηροί περιορισμοί στις «εκλογικές και πολιτικές δαπάνες» που αφορούν τόσο το όριο όσο και την προέλευση των διατιθέμενων πόρων. Η σχετικά νέα συνταγή της δημόσιας χρηματοδότησης όλων των κομμάτων που μετέχουν στις εκλογές, είναι μία μόνον από τις λύσεις που έχουν εξετασθεί. Ωστόσο, πολυάριθμες εμπειρικές μελέτες έχουν πειστικά δείξει ότι οι «επίσημα ελεγχόμενοι» χρηματοδοτικοί πόροι (δημόσιοι ή ιδιωτικοί) καλύπτουν μέρος μόνον του αυξανόμενου εκλογικού και πολιτικού κόστους. Η ικανότητα εξεύρεσης ιδίων πόρων για την κάλυψη των αδηφάγων αναγκών της πολιτικής επικοινωνίας είναι ένα συγκριτικό πλεονέκτημα που κανείς δεν μπορεί εύκολα να αρνηθεί.

Το συμπέρασμα στο οποίο αναγκαστικά οδηγούμαστε είναι ότι οι δομικές ανάγκες αναπαραγωγής των πολιτικών υποσυστημάτων που είναι οργανωμένα σε ολιγοπωλιακά σχήματα ανταγωνισμού, εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από τη συνεχή εισροή μεγάλης κλίμακας χρηματικών εισφορών (κατά κανόνα υπόγειων και αδήλων). Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτή η εισροή πραγματοποιείται υπό την αιγίδα των μερίδων του μεγάλου κεφαλαίου που ενδιαφέρονται να εξασφαλίσουν κρατικά συμβόλαια. Και είναι προφανές πως όλο και πιο δύσκολα μπορεί να ανιχνεύονται οι διαδρομές αυτών των σκοτεινών διαδικασιών χρηματοδότησης: η «διαφάνεια» ποτέ δεν μπορεί να καταστήσει ορατά τα επιμελώς κρυμμένα κίνητρα αυτών των υπό-

γειων συναλλαγών. Είναι, μάλιστα, ακόμη πιο δύσκολο να ανακαλύψει κανείς εάν συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα ή ομάδες ζητούν και «αποδέχονται» εισφορές από ιδιώτες. Και είναι σχεδόν αδύνατο να εξακριβωθεί κατά πόσον η αποδοχή τέτοιων εισφορών συνοδεύεται από ένα συγκεκριμένο «quid pro quo», με τη μορφή κυριολεκτικά «διεφθαρμένων» κρατικών αποφάσεων και ενεργειών. Τόσο μάλλον που ορισμένες από αυτές τις εισφορές λειτουργούν ως προκαταβολές έναντι προσδοκώμενων ωφελημάτων, τα οποία αναβάλλονται για ευθετότερο χρόνο.²⁵ Και υπ' αυτή την έννοια, οι εν λόγω εισφορές μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργούν και ως ένα διαφορετικό είδος επένδυσης: μιας επένδυσης όχι στο (αμοιβαίο) κέρδος, αλλά στην «προσδοκία» του.

Όμως, ως προς αυτό το σημείο της επιχειρηματολογίας, μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν έχει και τόση σημασία το εάν υπάρχει διαφθορά «εν τοις πράγμασι». Αυτό που ξεκάθαρα υπάρχει είναι η εμφάνιση μιας νέας μορφής δομικών συναρθρώσεων (ή «διαπλοκών») μεταξύ του πολιτικού προσωπικού και των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων. Επιπλέον, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η συνολική ροπή προς αυτή την εξ αντικειμένου συνέργεια έχει την τάση να αυτοενισχύεται. Η πασιφανής πλέον σύνδεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και το δημοκρατικό-ανταγωνιστικό πολιτικό υποσύστημα (περιλαμβανομένων κομμάτων, πολιτικών μερίδων και προσώπων που αυτοπαρουσιάζονται ως ισχυροί υποψήφιοι για εκλογή στην πολιτική εξουσία) εντείνει την καθολική απογοήτευση σχετικά με την ηθική αυτονομία των κανόνων της ανταγωνιστικής δημοκρατίας. Η χρόνια εξάρτηση από ιδιωτικά κεφάλαια αποδυναμώνει ακόμη περισσότερο τη μαζική πολιτική δράση, γεγονός που με τη σειρά του εντείνει την ανάγκη των κομμάτων και του πολιτικού προσωπικού για αυξημένες εισροές πόρων από «χορηγούς» του ιδιωτικού τομέα. Θα έλεγε κανείς ότι η ουσία του δημοκρατικού ανταγωνισμού επεκτείνεται πλέον σ' έναν διαρκή διαγκωνισμό για την εξασφάλιση υπόγειου πολιτικού χρήματος.

25. Το ότι ένα πολιτικό πρόσωπο μπορεί να είναι μόνιμος ή περιστασιακός συνεργάτης μιας ιδιωτικής επιχείρησης δεν αποτελεί απόδειξη ότι είναι και διεφθαρμένο. Εξάλλου, δεν είναι απαραίτητο οι «χορηγοί» να ζητάνε ευνοϊκή μεταχείριση έναντι των οικονομικών εισφορών τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους συνεργάτες μιας επιχείρησης μπορεί να συγκαταλέγονται πρόσωπα από διάφορα κόμματα, εντός ή εκτός εξουσίας.

7. ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΔΗΜΟΣΙΟΥΣ» ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΙΣ «ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ» ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Φαίνεται, λοιπόν, πως βρισκόμαστε μπροστά σε μια σημαντική αλλαγή των μορφών σύνδεσης ανάμεσα στα δύο αντικριστά πρότυπα συμπεριφοράς που επιβλήθηκαν από τον φιλελευθερισμό. Και απ' αυτήν ακριβώς την άποψη, θα ήταν ίσως χρήσιμο ο χωρισμός κράτους και κοινωνίας να εξετασθεί κάτω από μια ευρύτερη οπτική. Θα πρέπει εδώ να ληφθεί υπόψη ότι ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται ως η βασική έγκυρη πηγή των μη-θρησκευτικών κανονιστικών «καθηκόντων» στις νεωτερικές κοινωνίες. Υπ' αυτή την έννοια, όμως, ο κανονιστικός ρόλος του κράτους βρίσκεται στους αντίποδες των «φυσικών» κανόνων συμπεριφοράς που βασίζονται στο αξίωμα περί του αυτο-κεντρου, συμφεροντούχου ορθολογικού ατόμου. Κατά συνέπεια, η πρακτικά αναπόφευκτη συνάρθρωση των κανόνων συμπεριφοράς που εμφορούνται από την αρχή της συλλογικότητας και εκείνων που επιλέγονται από το άτομο βρίσκεται υπό διαρκή κανονιστική ένταση. Ο κόσμος της φιλελεύθερης κοινωνίας είναι κυριολεκτικά αδιανόητος έξω από αυτή την εγγενή ηθική αντινομία.

Πράγματι, έστω και αν είναι υποχρεωμένα να συνυπάρχουν, να επικαλύπτονται και να διαπραγματεύονται μέσα σε εξαιρετικά περίπλοκα ιδεολογικά πλαίσια, τα ανθρωπολογικά πρότυπα ενός «*homo sociologicus*» εμφορούμενου από τη συλλογικότητα και ενός «*homo economicus*» ατομοκεντρικού, συμφεροντοκρατικού και αγοραία προσανατολισμένου αντιστοιχούν σε δύο διαμετρικώς αντίθετα παραδείγματα. Όμως, όλες οι πιθανές λύσεις γι' αυτήν την αντίθεση είναι προσωρινές και έωλες. Οι ψυχολογικοί μηχανισμοί που διέπουν τα εσωτερικευμένα ηθικά καθήκοντα (είτε θεωρηθούν «κατηγορικές προσταγές» είτε όχι) είναι και οφείλουν να είναι ριζικά διαφορετικοί από τους αντίστοιχους μηχανισμούς που ενεργοποιούνται μέσα από τις αξιωματικά «πρώτες» ατομικές εργαλειακές ορθολογικότητες. Παρά τις μονίμως ελλοχεύουσες εκλογικεύσεις, πρέπει να είναι προφανές ότι οι επιλογές «με βάση τους κανόνες» και οι επιλογές «με βάση τα αποτελέσματα»²⁶ βασίζουν το κύρος τους σε διαφορετικά συστήματα συμπεριφοράς και ηθικής. Η αξιωματικά τιθέμενη προτεραιότητα των «δικαιωμάτων» δεν είναι συμβατή με την ηθικά τιθέμενη προτεραιότητα των «καθηκόντων».

Αυτός είναι και ο λόγος που οι πρόσφατες εξελίξεις έχουν κατά πολύ συμβάλει σε μια νέα μορφή εσωτερικής συνάρθρωσης των δύο αυτών μοντέ-

26. Βλ. Jon Elster, *The Cement of Society. A Study of Social Order*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 100-101.

λων συμπεριφοράς. Η εσωτερίκευση της «δημόσιας εντιμότητας» ή «αρετής», ως της πεμπιτουσίας ενός ηθικού δημόσιου καθήκοντος που πρέπει να υπηρετείται σε όλες τις περιπτώσεις και από όλους όσοι εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα στα κοινά, είναι ένα χαρακτηριστικό αλλά ταυτόχρονα αντιφατικό παράγωγο της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας. Από αυτό το γενικό καθήκον δημιουργήθηκε ένα εξελισσόμενο αλλά και αυστηρό σύνολο ηθικών κανόνων, που αποσκοπούσε στο να διασφαλισθεί μια «άμεμπτη» αναπαραγωγή της κοινωνίας βασισμένη στην αμεροληψία και την ουδετερότητα του κράτους. Βεβαίως, η αντίφαση στην οποία αναφερόμαστε δεν απέλγηε πάντοτε σε εκρηκτικές κανονιστικές δυσλειτουργίες. Στις περισσότερες κοινωνίες που κυριαρχούνταν από την ανερχόμενη φιλελεύθερη αστική τάξη, η δεσποζουσα αγοράία ηθική δεν εμπόδιζε τη γενική συμμόρφωση προς τους εσωτερικευμένους κανόνες του «δημοσίου ήθους».²⁷ Είναι έτσι αξιοσημείωτο ότι, ανεξαρτήτως νομικών κυρώσεων, η «διαφθορά» θεωρείτο ως η πιο ποταπή μορφή παρεκκλίνουσας πολιτικής συμπεριφοράς. Η συναλλακτική τιμότητα στην αγορά και η ηθική ακεραιότητα στο κράτος εμφανίζονταν συμβατές και αλληλοενισχυόμενες.

Σε πλήρη αντίθεση προς αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης συνέβαλε στη βαθμιαία αποδυνάμωση της συμβολικής άλω του εθνικού κράτους. Και είναι εύλογο να υποτεθεί ότι αυτό είχε ως συνέπεια να υποσκαφθεί το ηθικό κύρος των περισσότερων από τα περιοριστικά δημόσια καθήκοντα που επιβάλλονται από τη συλλογικότητα. Πράγματι, το νέο πάνδημο συλλογικό υποκείμενο που ενσαρκώθηκε σε ένα παραδοσιακά μυθοποιημένο έθνος-κράτος²⁸ φαίνεται πλέον να αμφισβητείται σε όλες τις ου-

27. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα αστικά κράτη της Βρετανίας και της Ολλανδίας, η δημόσια υπηρεσία έτεινε αρχικά να είναι απλήρωτη. Αυτό είναι γνώρισμα μιας ταξικής εξουσίας που ασκείται άμεσα από τους πλούσιους. Ταυτόχρονα, όμως, μας δείχνει την ιδεολογική σημασία της «δημόσιας υπηρεσίας» ως καθήκοντος. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται στην ελληνική πόλη, στα πλαίσια της γενικευμένης συμβολικής σημασίας του δημοσίου συμφέροντος.

28. Η ανάγκη να θεμελιωθεί το κοινωνικό συμβόλαιο σε μια μυθοποιημένη αρχή είχε ήδη υπογραμμιστεί από τον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, ο οποίος κάνει λόγο για μια «πολιτική θρησκεία» (*Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ.-επιμ.: Βασιλική Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα 2004, Βιβλίο IV, κεφ. 8, σ. 202 κ.ε.). Αυτή ακριβώς είναι και η πρωταρχική ιδεολογική λειτουργία της εν δυνάμει μυθοποιητικής συνωνυμίας των εννοιών κοινωνία, έθνος, κράτος και πολιτεία, που φέρουν την ιστορική ευθύνη να προάγουν το κοινό *Volkgeist*. Το χιτλερικό «Ένας Λαός, Ένα Κράτος, Ένας Αρχηγός» αναφέρεται σε μιαν οντότητα ή μια τάξη πραγμάτων που πρέπει να είναι υπεράνω αμφιβολιών και διαπραγματεύσεων (βλ. Roger Caillois, *L'Homme et le Sacré*, 1950, σ. 18).

σιώδεις προϋποθέσεις του. Η τυφλή αφοσίωση στην αιώνια ισχύ των εθνικών ιστορικών συλλογικοτήτων έχει κατά πολύ χάσει τη διεισδυτική της δύναμη. Σταδιακά, νέες οικουμενικές αξίες και νέες υπερεθνικές προτεραιότητες αποκρυσταλλώθηκαν εις βάρος των αποκλειστικών συλλογικών συμφερόντων του έθνους και, κατ' επέκταση, των ζηλότυπα περιφρουρούμενων συμβόλων του. Το ηθικό κύρος των δημοσίων καθηκόντων φαίνεται να έχει υπονομευθεί μαζί με τη συμβολική κατάλυση της πηγής τους.

Προφανώς, είναι αδύνατον να πραγματοποιούμε εδώ το τεράστιο αυτό ζήτημα. Είναι όμως μάλλον ξεκάθαρο ότι η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας, οι καθολικές συνέπειες μιας παγκόσμιας μαζικής κουλτούρας και η κατακλυστική διάδοση των νέων τεχνολογιών «στιγμαϊάς επικοινωνίας» έχουν από κοινού συμβάλει στη διάβρωση της μυθικής δύναμης όλων των ιστορικών, εσωστρεφών και αμετάλλακτων Volkgeists. Αντί άλλου παραδείγματος, η πρόσφατη εμφάνιση του ζητήματος της «πολιτικής ανυπακοής» κατοπτρίζει σημαντικές μεταβολές στους τρόπους με τους οποίους αναπαρίστανται συλλογικά όλα τα καθήκοντα που επικεντρώνονται στο κράτος και εκπορεύονται από αυτό.²⁹ Η κοινωνική πρόσληψη της σύνδεσης ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα φαίνεται να αλλάζει άρδην. Στο συμβολικό επίπεδο, μια κλονισμένη επικρατειακή κυριαρχία εμφανίζεται να παραπαίει επισφαλώς μέσα σε μια ζελατινώδη αλλά και πανίσχυρη «παγκόσμια κοινωνία πολιτών» με την οποία ούτε νομιμοποιείται ούτε είναι νοητό να διαπραγματεύεται. Έτσι, στο νέο αυτό πλαίσιο, είναι αναπόφευκτο να εμφανίζονται νέες μορφές ατομικών στρατηγικών, σε πρακτικό και κανονιστικό επίπεδο. Στο εξής, μπορεί κανείς να δρα, να σκέφτεται, να μεγιστοποιεί, να κερδίζει, να κλείνει συμβόλαια ή ακόμη και να αποδέχεται διαιτησίες³⁰ χρησιμοποιώντας μέσα που ελάχιστη σχέση έχουν με τον μυθοποιημένο χαρακτήρα των παραδοσιακά θεσπι-

29. Ένα απλό παράδειγμα είναι αρκετό. Οι κοινωνικές παραστάσεις και αντιλήψεις σχετικά με το «καθήκον» όλων των πολιτών να συνεισφέρουν στα δημόσια έσοδα αποτελούν συνάρτηση διαφόρων παραγόντων. Με την έννοια αυτή, η ιδιωτική «φορο-αποφυγή» μπορεί σίγουρα να μην είναι και τόσο καταδικαστέα από τη στιγμή που γίνεται σε όλους φανερό ότι οι διεθνείς κεφαλαιούχοι απαλλάσσονται των φόρων και ότι οι εξωχώριοι «φορολογικοί παράδεισοι» όχι μόνον είναι ανεκτοί αλλά και ενθαρρύνονται από τη νέα διεθνή τάση. Είναι μάλλον οίγουρο ότι όποια υπολείμματα υπήρχαν ακόμη μίας εσωτερικευμένης πολιτικής ευθύνης για την ευσυνείδητη καταβολή των φόρων, σήμερα πια έχουν εκλείψει. Η ισότητα ενώπιον του νόμου μπορεί επίσης να ιδωθεί και ως ισότητα μπροστά στο «δικαίωμα της φορο-αποφυγής».

30. Για τη θεμελιώδη σημασία των νέων μορφών «ιδιωτικής διαιτησίας», βλ. Σ. Σάσεν, *Χωρίς Έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

σμένων πολιτικών εξουσιών. Πράγματι, οι νέοι διεθνοποιημένοι κεφαλαίου-χοι έχουν μια αυξανόμενη ικανότητα να επιλέγουν να καταστρατηγούν τους περισσότερους αν όχι όλους τους όρους του κρατοκεντρικού συναλλακτικού δικαίου. Στο εξής, και για όλους τους σημαντικούς παράγοντες της παγκόσμιας οικονομίας, ο «ιδιωτικός χώρος» μπορεί να εξιδανικεύεται ως ένα απεριόριστο, απαράκαμπτο και αναπαλλοτρίωτο πεδίο δράσης που διέπεται από τις παρορμήσεις και τους νόμους της «ανθρώπινης φύσης». Την ίδια στιγμή, ό,τι έχει απομείνει από τον «δημόσιο χώρο» εμφανίζεται κατακερματισμένο, στερημένο ουσίας και απαξιωμένο, άρα θεμελιωδώς ανυπόληπτο. Βαθμιαία, οι μηχανισμοί του κράτους αντιμετωπίζονται ως περαιτέρω θεομοποιημένοι «κοινωνικοί στίβοι» για την ανεμπόδιστη επιδίωξη και τη γόνιμη προαγωγή των ιδιωτικών συμφερόντων.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, για μια διευρυνόμενη μερίδα των διεθνικών ή ενδοεθνικών οικονομικών παραγόντων, οι κερδοθηρικές και οι προσοδοθηρικές δραστηριότητες³¹ καθίστανται στρατηγικά και κατ' επέκταση κανονιστικά αδιαχώριστες. Όλο και περισσότερο, οι σφαίρες του δημοσίου αντιμετωπίζονται στην πράξη ως απλά συστήματα, όπου δυνάμεις, συμφέροντα και ενδιαφερόμενοι καλούνται να δρουν και να αλληλεπενεργούν ελεύθερα, χωρίς άλλους κανονιστικούς περιορισμούς. Υπ' αυτή την έννοια, το κράτος δεν θεωρείται ότι βρίσκεται σε μια σχέση εξωτερικότητας προς την αγορά, αλλά ότι αποτελεί οργανικό μέρος της.³² Έστω και αν η κανονιστική διάκριση κράτους

31. Οι «προσοδοθηρικές θεωρίες» αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 1960, στα πλαίσια ενός αυξανόμενου πολιτικού ενδιαφέροντος για την ελαχιστοποίηση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους και τη βελτιστοποίηση του αγοραίου ανταγωνισμού σε κλειστές εθνικές κοινωνίες. Προφανώς όμως η παγκοσμιοποίηση άλλαξε τους κανόνες του προσοδοθηρικού παιχνιδιού. Μία από τις πιο εμφανείς αντινομίες του τρέχοντος κυρίαρχου λόγου είναι η στρατηγική συνύπαρξη των εγχώριων/αντι-προσοδοθηρικών και των διεθνών/προσοδοθηρικών αξιωμάτων.

32. Αν' αυτή την άποψη έχει σημασία να υπογραμμιστεί, ότι έχει μάλλον αλλάξει σημαντικά η ρητορική περί διαφθοράς και τρόπων καταπολέμησής της. Πράγματι, από τη δεκαετία του 1970, και πολύ περισσότερο τη δεκαετία του 1990, η διαφθορά δεν θεωρείται σύμπτωμα της πολιτικής υπανάπτυξης που μπορεί να θεραπευτεί με τον εκσυγχρονισμό και την αποκατάσταση της ηθικής. Σε πλήρη αντίθεση με τέτοιου είδους κοινωνιολογικές και ιστορικές ερμηνείες, η πρόσφατη βιβλιογραφία κυριαρχείται από τη θεσμική ανάλυση των ορθολογικών κινήτρων συμπεριφοράς. Η οικονομική προσέγγιση του εγκλήματος εν γένει από τον Gary Becker και η επεξεργασία των αρχών της «προσοδοθηρίας» από τους Buchanan και Tullock, οδήγησαν στην ανάλυση της διαφθοράς με όρους μηχανισμών προσφοράς και ζήτησης μέσα σε μια αγορά επιρροής και εξουσίας που ανοίγεται από το κράτος και τη δημόσια διοίκηση. Σε αυτό το πλαίσιο, τα ιδεολογικά ζητήματα από τις αλλαγές στο κανονιστικό πεδίο, θεωρείται ότι στερούνται σημασίας. Η νομοταγής στάση και η ενάρετη συμπεριφορά θα

και κοινωνίας εξακολουθεί να έχει θεσμικό αντίκρισμα, και τα δύο θεωρούνται μέρη ενός ενιαίου πεδίου στα πλαίσια του οποίου τα συμφέροντα προάγονται και υλοποιούνται σύμφωνα με τους ίδιους ορθολογικούς κανόνες.

Μέσα στο νέο αυτό εξιδανικευμένο παγκόσμιο κοινωνικό σύστημα, είναι φυσικοί εθνικοί πολιτικοί θεσμοί και κανόνες συμπεριφοράς να τείνουν συχνά να αντιμετωπίζονται περιφρονητικά ως ιστορικά οπισθοδρομικοί, τοπικιστικοί και, ως έναν βαθμό, αναλώσιμοι. Για τη μεγάλη πλειονότητα της αναδυόμενης διεθνικής αστικής τάξης –αλλά και για ένα διευρυνόμενο τμήμα διανοουμένων και ηγετών κοινής γνώμης που ευδοκιμούν στη σκιά της– ο δημόσιος χώρος δεν θεωρείται πλέον ως απαραίτητη και αναντικατάστατη εστία των «ιερών» συλλογικών ηθικών «ταμπού» που πρέπει να διακρίνονται αυστηρά από τον «βέβηλο» κόσμο των ιδιωτικών συμφερόντων και δραστηριοτήτων.³³ Ένας όλο και περισσότερο εξιδανικευόμενος παγκόσμιος ιδιωτικός χώρος προχωρά σταδιακά προς την περαιτέρω αυτονομίση ή και «απελευθέρωσή» του από τους καταπιεστικούς ελέγχους της οποιασδήποτε δημόσιας αρχής.

Αυτή η αντικειμενική εξέλιξη δεν μπορεί παρά να έχει σοβαρές ιδεολογικές προεκτάσεις. Αν στο κεφάλαιο παρέχεται η ευχέρεια να ελίσσεται και να συσσωρεύεται πέρα και πάνω από κάθε δημόσιο, νομικό και κανονιστικό, περιορισμό, τότε το κύρος και η πειστικότητα της φιλελεύθερης ιδέας περί του σταθερού και απαρέγκλιτου διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας πρέπει επίσης να θεωρηθεί ότι βρίσκονται υπό την αίρεση της εκάστοτε συγκυρίας. Από την άποψη αυτή, τα «δημόσια καθήκοντα», ακόμη και αν εξακολουθούν να έχουν την όποια τυπική ισχύ, δεν υπάρχουν για να υπηρετούνται αλλά για να «περιγράφονται».

Αυτή, όμως, δεν είναι η όλη εικόνα της κατάστασης. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η εξασθένηση του κυρίαρχου εθνικού κράτους και η λογική αποσάθρωση της παραδοσιακής-φιλελεύθερης αντίληψης για μία συμμετρικά δυαδική αντίθεση μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού» είναι σημάδια της προϊούσας συμβολικής φθοράς του πολιτικού. Ωστόσο, τα παρακμάζοντα κράτη

επιτευχθούν με την παροχή υψηλότερων μισθών, ενώ η παραβατικότητα θα αποθαρρυνθεί με την επιβολή αυστηρότερων κυρώσεων και τη συστηματική της παρακολούθηση. Το κλασικό έργο που εισήγαγε αυτή την προβληματική είναι το Rose Ackerman: *Corruption. A Study in Political Economy*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1978.

33. Ο Ζίγκμουντ Φρόιντ επιμένει στη σημασία που έχει η κοινωνική διάκριση μεταξύ της απαγορευμένης και απειλητικής σφαίρας του ιερού και της «ελεύθερης», βέβηλης και μη-απαγορευμένης σφαίρας των εγκόσμιων δραστηριοτήτων (*Τοτέμ και Ταμπού*).

στην πραγματικότητα στερούνται ενός μικρού μόνον μέρους των λειτουργιών και των δυνατοτήτων τους στο πεδίο της οικονομίας. Και αυτό οδηγεί σε μία ακόμη αντινομία. Από τη μία πλευρά, και σε πλήρη αρμονία προς τις αρχές της νέας διεθνούς οικονομικής τάξης, οι κυρίαρχοι λόγοι είναι διαποτισμένοι από μια πλήρη και απόλυτη αντικρατική προκατάληψη. Η τρέχουσα θεματική σχετικά με την απελευθέρωση των αγορών, τις ιδιωτικοποιήσεις και την ελαχιστοποίηση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους υπονοεί έναν συνολικότερο περιορισμό στην ευχέρεια άσκησης και στο εύρος αυτού του ρόλου. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι επίσης ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι ο πραγματικός ρόλος του κράτους στην επινομή του κοινωνικού πλεονάσματος δεν φαίνεται να έχει περιοριστεί σημαντικά. Σε πείσμα της κυρίαρχης ρητορικής, οι δημόσιες δαπάνες εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν σημαντικό μερίδιο του ΑΕΠ σε όλες τις χώρες, που συχνά μάλιστα αυξάνεται σταθερά, τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά μεγέθη. Στην πραγματικότητα, η συνολική αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων περνά μέσα από τον πολλαπλασιασμό των κάθε είδους κοινωνικών υπηρεσιών. Το κράτος δεν μπορεί παρά να εξακολουθεί να είναι ο σημαντικότερος αγοραστής (αλλά όχι πλέον παραγωγός) αγαθών και υπηρεσιών στην εσωτερική αγορά, ενώ η απασχόληση στον δημόσιο τομέα συνεχίζει να απορροφά σημαντικό μέρος του συνολικού εργατικού δυναμικού. Έτσι, η αντικρατική ρητορική υποχρεώνεται, όσο δυσάρεστο κι αν της είναι αυτό, να συνυπάρχει με τον σταθερά σημαντικό οικονομικό ρόλο του δημόσιου τομέα. Το κράτος εξακολουθεί να έχει την πολιτική ευθύνη για τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την κάλυψη του αυξανόμενου κόστους που έχει η διατήρηση ενός ελάχιστου ορίου κοινωνικής ειρήνης. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, όσο κι αν οδηγεί στην απίσχναση της συμβολικής αυτονομίας της δημόσιας σφαίρας, δεν συνεπάγεται και δεν μπορεί να συνεπάγεται την πραγματική συρρίκνωση των οικονομικών λειτουργιών του κράτους.

Αυτή η κατάσταση όμως οδηγεί σε περαιτέρω ιδεολογικές περιπλοκές. Πράγματι, στον βαθμό που καταρρέει η παραδοσιακή εκλογίκευση του κράτους ως συμβολικά και οικονομικά ισχυρού, οι τρέχουσες συλλογικές παραστάσεις για το δημόσιο σύστημα παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αντιφατικές. Παρά την κανονιστική υποβάθμιση του δημόσιου χώρου, ο ρόλος του στην κατανομή και ανακατανομή των πόρων πρέπει να συνεχιστεί. Έτσι, λοιπόν, σε αντίθεση με το υλικά περιορισμένο αλλά συμβολικά ακέραιο κράτος των προηγούμενων περιόδων, ο δημόσιος τομέας είναι σήμερα «ποσοτικά» ευρύς και, συγχρόνως, συμβολικά εύθραυστος. Η αυξανόμενη δυσκολία να υ-

πάρξει μια πειστική επιχειρηματολογία για την αναγκαιότητα και το ανυπέρθετο του δημόσιου καθήκοντος, συνυπάρχει με τον αναπόφευκτο πολλαπλασιασμό δικαιωμάτων και συμφερόντων που εκχωρούνται στον ιδιωτικό χώρο. Έτσι, όμως, γίνεται ολοένα και πιο δύσκολο να διαμορφωθεί μία εναργώς οροθετημένη πρόσληψη του συστήματος του δημόσιου χώρου. Οι συνεχιζόμενες οικονομικές λειτουργίες του διαχέονται σ' ένα πέρασος κανονιστικής απαξίας και αβεβαιότητας.

Αυτό μας βοηθά να εξηγήσουμε την εμφάνιση και επικράτηση των νέων πρακτικών και στρατηγικών συμπεριφοράς, όχι μόνο στον διεθνοποιημένο κόσμο του χρηματιστηριακού κεφαλαίου αλλά και στους κόλπους του κοινωνικού σώματος. Πράγματι, στον βαθμό που τα κυρίαρχα κανονιστικά συστήματα δεν είναι δυνατόν να περιοριστούν μέσα σε ευκρινώς περιγεγραμμένα επικρατειακά και συμβολικά όρια, είναι φυσικό, οι στάσεις απέναντι στην πιθανή χρήση των δημοσίων αξιωμάτων ως πηγών μεγιστοποίησης των ιδιωτικών κερδών ή των «καταστασιακών προσόδων» να τείνουν να διεισδύουν στο σύνολο της κοινωνίας. Μέσα σε τέτοια πλαίσια, είναι επίσης απόλυτα φυσικό οι σχέσεις των ιδιωτών με τον δημόσιο χώρο να αντιμετωπίζονται με βάση τις αντικειμενικές δυνατότητες που προσφέρουν για την εξασφάλιση και μεγιστοποίηση ατομικών ή ομαδικών ωφελημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εσωτερικευση του διαχωρισμού δημόσιου και ιδιωτικού χώρου τείνει να αντιμετωπίζεται κυρίως με λειτουργικούς και οργανωσιακούς όρους. Και στο πλαίσιο αυτό, είναι επόμενο να καθίστανται ανίσχυρες οι κανονιστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο χώρων. Έτσι, οι κανόνες συμπεριφοράς στη δημόσια σφαίρα αρχίζουν να χάνουν τον αποκλειστικό-ειδοποιητικό χαρακτήρα τους και καλούνται να συμμορφώνονται ολοένα και περισσότερο προς τους κανόνες που διέπουν την ατομική-μεγιστοποιητική ορθολογική επιλογή. Ο λόγος της ιδιωτικοποίησης, που αρχικά περιοριζόταν στα πεδία της οικονομίας και της οργάνωσης, διεισδύει ταχύτατα στην ιδεολογική και την κανονιστική σφαίρα. Τώρα πια, η εξατομικευμένη εργαλειακή ορθολογικότητα φαίνεται να βασιλεύει παντού. Το επευφημούμενο τέλος των ιδεολογιών και των ουτοπιών φαίνεται πως έφερε και το «τέλος των εσωτερικευμένων καθηκόντων».